

NAGYPOLGÁRSÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON?

Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről

A címben szereplő kérdőjel nem azt kívánja sugallni, mintha nem lett volna a két világháború közötti Magyarországon nagypolgárság, sokkal inkább szeretném általa azokat a bizonytalanságokat érzékeltetni, amelyek e fogalom körül akkor is és ma is jelen voltak és vannak. Ezeknek a kifejtését célozza az alábbi tanulmány. Számos más történelmi fogalomhoz hasonlóan a nagypolgárság is egy olyan kategória, amelynek nincs általánosan elfogadott, rögzített tartalma, holott napjainkban már nemcsak történészeknél, hanem szociológiai szakmunkákban is felbukkan.¹ Sokan használták már sokféleképpen, s rendszerint nem is definiálva, mit értenek alatta. A fogalomhasználat problémáit igyekszik összefoglalni a tanulmány első része, vagyis számba venni, milyen kategóriákat használtak a második világháború előtti társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő csoport megnevezésére, s azt milyen tartalommal tették.

Az alcímben megjelölt „lehetőségekről” a tanulmány második fele szól majd, ahol e társadalmi réteg alább lefektetett meghatározásának általános módszertani és elméleti kérdéseiről, lehetőségeiről és akadályairól kívánok szólni. Majd mintegy ezek tesztelésére az egyik lehetséges dimenziót, az 1930-as budapesti lakásviszonyokból leszűrhető tanulságokat vizsgálom meg közelebbről.

HISTORIOGRÁFIA

A „nagypolgár-polgár-polgárosodás” fogalmak nem választhatók el egymástól, hiszen mihez képest „nagy”, és mennyiben „polgár” a vizsgálandó nagypolgárság. A magyar polgárosodásról vallott elképzelések önmagukban meghatározták, hogy az egyes társadalmi csoportokról miként vélekedtek akár történészek, akár kortárs elemzők. Mindez abból is táplálkozott (táplálkozik), hogy a polgá-

¹ Laki-Szalai 2004, különösen 31–53.

rosodás szó – Benda Gyula szavait idézve – „nemcsak a múlt és jelen értelmezésére szolgáló tudományos vagy publicisztikai fogalom, hanem a kívánt jövőt magába foglaló politikai jelszó is”.² Így nem meglepő a „problematika elhalkulása a tudományos közéletben, átértékelődése a politikai vitákban”³ az 1990-es évek végén, csupán sajnálatos, hogy amíg napirenden volt, nem eredményezett még több, részleteiben is kidolgozott társadalmelemzést.

A polgárosodás (Verbürgerlichung) egy jellegzetesen közép-európai kérdés, hiszen a francia vagy az angol nyelvből maga a szó is hiányzik. A fogalom „jelentésváltozataiért” azonban nem csak a nyelvi különbségek okolhatók, sokkal inkább az általa leírt jelenség összetettsége és értelmezési lehetőségének sokfélesége.⁴ A történeti kutatásokat sokáig az összehasonlítás nézőpontja határozta meg. Ez az összehasonlítás, egy modellértékű polgári átalakulás mérceként való tételezése szülte a német történetírás Sonderweg-tézisét, s a magyar történészek is a nyugati mintákkal való összehasonlítás nyomán tekintették elmaradottnak, megrekedtnek polgárosodásunkat, „vékonyerűnek”⁵ polgárságunkat, „csípőficamosnak”⁶ gazdasági fejlődésünket. Ugyanezt a fel fogást követve keresték magyar történészek német/osztrák mintára a magyar Bildungsbürgertumot, Wirtschafts- vagy Besitzbürgertumot, többnyire hiába.⁷

Az újabb írások már nem a hasonlóságokra és különbségekre koncentrálnak a polgári átalakulás elemzése kapcsán, hanem a sajátosságokra.⁸ Ezt hangsúlyozza Halmos Károly, amikor a polgárosodást (Verbürgerlichung) „nemese désként” (Veradeligung) írja le,⁹ vagy Tóth Zoltán, amikor a „rendi normát” elemezve közelít a kialakuló polgári társadalom megértéséhez.¹⁰

² Benda Gy. 1991, 170.

³ Csité 1997, 117.

⁴ Gyáni 2002, 98–102.

⁵ Hanák 1962a. – Mindemellett Hanáknak nagy érdeme van abban, hogy a polgárosodás mint téma jelen volt (lehetett) a korabeli magyar történetírásban.

⁶ Hanák 1962b, 214.

⁷ Vö. Hanák 1997. – A jelenséget találóan írják le Benda Kálmán szavai: „Társadalomtudományunk idegen irodalmon, idegen látásban nevelkedett, és sokáig nem is tudta, merről, hogyan közelítse meg a magyar problémákat. A magyar fejlődést nem értette meg. Múltunkban elsősorban a nyugati vonásokat kereste, s ha nem talált rájuk, véleménye legtöbbször elmarasztaló volt. Nemegyszer kellett megállapítania, hogy olyan jelenségek, amelyek szomszédaink fejlődésében lényegesek voltak, hozzánk érkező elhalványodtak, jelentéktelenné zsugorodtak, hogy a Lajtán túl életerős intézmények itt gyakran éppen hogy csak tengették árnyékéletüket.” (Benda K. 1941, 335–336.)

⁸ Ilyen nézőpontból foglalja össze a bielefeldi eredményeket Kocka (Kocka 2000).

⁹ Halmos 1992. – A nézőpont változatlan Halmos disszertációjában is (Halmos 2002).

¹⁰ Tóth 1991.

Korabeli leírások, megközelítések

A két világháború közötti időszak társadalma nem vizsgálható az első világháború előtti ismerete nélkül, hiszen a 20. századi jelenségek gyökerei a 19. századi átalakulásra nyúlnak vissza. Azt is tekintetbe kell vennünk ugyanakkor, hogy az első világháború után jelentősen megváltoztak Magyarország nemcsak politikai, de gazdasági viszonyai is. Ráadásul vannak olyan társadalmi jelenségek, amelyek – mint például a professzionalizáció¹¹ – már a 20. század sajátosságaihoz tartoznak, tehát sok szempontból jogos önálló korszakról beszélni, csak a határvonal megvonása a kérdés. A két világháború közötti időszakot a politikatörténetből kölcsönzött határpontok zárják közre, ugyanakkor természetesen a társadalmi jelenségek változásai átívelnek ezeken az évszámokon. A történészek által írt társadalomleírások elemzését éppen ezért nem is korlátozom a két háború közötti társadalomra. A történészek munkái mellett ugyanakkor a nagypolgárság-historiográfia részének tekintem a „korabeli” társadalomleírásokat, értelmezéseket is, s itt már csak az említett korszakhatárok közötti időszakban megjelent munkákat elemzem, mivel az akkori szóhasználat, beszédmód forrásként tekintek rájuk.

A két háború közötti időszakból háromféle forrástípushoz fordulok: lexikonokban, statisztikákban és társadalomleíró munkákban keresem a társadalom felső csoportjainak megjelenését, a polgár, nagypolgár fogalmának jelentéstartalmát.

A lexikonok és enciklopédiák jelentőségére Halmos Károlynak a „polgár-polgárosodás” kifejezésekkel kapcsolatos fogalomáttekintése hívta fel a figyelmet.¹² Halmos megállapítása szerint 1873 és 1931 között a „civilizáció” és „polgárosodás”, később pedig a „burzsoá”, „burzsoázia” fogalma uralja a lexikonokat. A „polgár” vagy „nagypolgár” kifejezések valóban ritkán jelennek meg a két világháború közötti lexikonokban.¹³ A „bourgeois” vagy „bourgeoisie” szócikkek többnyire a francia fogalom fordításában (lásd *Gutenberg nagy lexikon* 1931,¹⁴ *Új idők lexikona* 1936¹⁵) vagy a marxi, osztály alapú fogalomhasználat ismertetésében (lásd *A Napkelet lexikona* 1927¹⁶) merülnek ki, esetleg suta társadalmi elhelyezésbe bocsátkoznak – szintén marxista alapokon (lásd *Társadalmi lexikon*

¹¹ Vö. Lengyel 2001, Kovács 1989.

¹² Halmos 1991.

¹³ „Az 1873-as és a Magyarországon 1931-ben tetőző nagy válság közötti liberálisnak vagy még inkább szabadelvűnek tekinthető korszakot a »polgárosodás«, illetve a helyét átvevő »civilizáció« dominanciája jellemezte. Előtte és utána a »polgár«, illetve a 20. században a »burzsoá« volt az enciklopédiák által elsődlegesen kifejtett kulcsszó.” (Halmos 2002. *A polgárosodás fogalma* [„A polgárosodás lehetősége” című fejezetben].)

¹⁴ „Bourgeois: polgár, polgári személy.” (*Gutenberg nagy lexikon* VI. köt. 1931.)

¹⁵ „Bourgeois: fr. szó, a. m. polgár.” „Bourgeoisie: a. m. polgárság, nálunk burzsoáziának mondják. A B. szóból csinálták az orosz kommunisták a nálunk is ismert burzsuj szót.” (*Új idők lexikona* III. köt. 1936.)

¹⁶ „Bourgeoisie: A polgári osztály. A marxizmus gondolatvilágában játszik e fogalom nagy szerepet, mert Marx szerint a kapitalizmus két nagy osztállyá tömöríti a régebben fennállott osztályokat. Ezek a B. és a proletárosztály...” (*A Napkelet lexikona* 1927.)

1928,¹⁷ *Révai nagy lexikona* 1911–1935¹⁸). Jellemző a fogalmak differenciálatlanságára *A Pesti Hírlap lexikonában* (1937) olvasható meghatározás: „Bourgeois: (fr) polgár, nyárspolgár, ujabban: vagyonos, tőkés.” Az egyetlen „polgárság” címszó a *Mai enciklopédiában* (1941) található, s ebben a „nagypolgár” fogalma is említésre kerül: „Ma a P.[olgárság] nevében és képviselőjében annak legfelső rétege, az úgynevezett nagypolgárság osztozik a politikai befolyásban a nagybirtok képviselőivel. Ennek a nagypolgárságnak tagjai a nagytőkés osztály képviselői, gyárosok, nagykereskedők, bankárok, tőkés érdekképviselők vezetői. Ma már majdnem olyan zárt renddé merevedett ez az osztály, mint a feudális társadalomban a főnemesség, és mereven elzárkózik a többi polgári rétegtől, a középosztálytól és a kispolgárságtól.”

Az enciklopédiák szóhasználatára ebben az időszakban – feltehetően 1919 és a gazdasági világválság társadalmi tapasztalatainak hatására is – erősen rányomta a bélyegét a marxi osztályelmélet. Innen veszik át a burzsoázia fogalmát, s az elméletnek megfelelően a proletariátussal szembeállítva, esetleg a kispolgárságtól magát elkülönítve jelenítik azt meg mint „tőkés, vagyonos osztályt”.¹⁹ A „nagypolgárság” kifejezés is ebbe a keretbe illeszkedik.

A statisztikákban nem kereshetjük közvetlenül a nagypolgárság fogalmát. A népszámlálások foglalkozás alapján, mégpedig a foglalkozásokat gazdasági szektorok, ágazatok alá sorolva gyűjtötték az információkat a népességről.²⁰ Az adóstatisztikák adatai jövedelmi, kereseti forrás szerint adnak bővebb tájékoztatást az adózók bizonyos csoportjairól. Ritkán fordul elő, hogy a statisztikus foglalkozási csoportokon túli csoportosításba bocsátkozzék. Talán kissé közvetetten, de erre mutatnak példát a fővárosi statisztikai hivatalnak az 1930-as évekbeli felmérései.

Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten. Második rész: Lakásviszonyok című kiadvány a népszámlálással egyszerre elvégzett lakásfelmérés eredményeit közli. Mivel itt már a lakások jelentik az egységet, s nem a személyek, a statisztikusok az adatok közzétételéhez összevontak egy-egy kategória alá különböző foglalkozásokat, s a főváros népességét „társadalmi rétegekbe” osztot-

¹⁷ „Bourgeois: fr. szó, eredeti jelentése városlakó, városi ember [...] A mai társadalom tagozódása szerint a kapitalista osztály tagja, ha a vagyona odasorolja, vagy ezen osztály híve, mert tőle él, és osztályhelyzetét nem tudja vagy nem akarja fölismerni.” (*Társadalmi lexikon* 1928.)

¹⁸ „B.[ourgeoisie] alatt jelenleg a szűkebb értelemben vett nagyiparos, nagykereskedő és nagytőkés osztályt értik, melytől megkülönböztetik a kispolgárságot...” (*Révai nagy lexikona* III. köt. 1911.)

¹⁹ „B.[urzoázia]-ra jellemző tehát a magántulajdon tényéből eredő jövedelem és nem az esetleges magas fizetés.” (*Mai enciklopédia* 1941.)

²⁰ Az 1930-as népszámlálás például a következő főcsoportok alá sorolta be a foglalkozásokat: I. Őstermelés; II. Bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés; III. Polgári és egyházi közszolgálat és úgynevezett szabad foglalkozások; IV. Véderő; V. Napszámos; VI. Nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok és magánzók; VII. Egyéb foglalkozások; VIII. Foglalkozás nélküliek és ismeretlen foglalkozásúak. (*Az 1930. évi népszámlálás*. III. rész. 1935.) A beosztás jellegét (önálló – tisztviselő – segédszemélyzet) az egyes foglalkozásokon belül tüntették fel.

ták.²¹ Illyefalvi I. Lajos 1935-ben megjelent, *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai* című statisztikagyűjteménye deklaráltan a budapesti „polgárokról” gyűjtötte egybe az információkat. A kötet első részében több fejezet is tárgyalja a lakásviszonyokat az előbb idézett 1930-as lakásfelvételi ívek alapján,²² s az ott használt társadalmi kategóriákból Illyefalvi a következőket sorolta a „polgári népesség” alá: az I. iparosok, II. kereskedők, III. piaci és utcai árusok, IV. kereskedelmi alkalmazottak, V. magántisztviselők, VI. köztisztviselők, VII. szabadfoglalkozásúak, VIII. nyugdíjas vagy vagyonából élők csoportja. A kötet második része az Illyefalvi által kezdeményezett, 1928 és 1931 között végzett rétegstatisztikai vizsgálatok – vagyis bizonyos társadalmi csoportok kérdőíves megkérdezéseinek – eredményeit ismerteti.²³ (Az eredményeket a *Statisztikai Közlemények* című sorozatban külön kötetekben is közzélték.²⁴) Az Illyefalvi vezetésével itt vizsgált polgári csoportok a következők voltak: I. iparosok, II. kereskedők, III. kereskedelmi alkalmazottak, IV. magántisztviselők, V. közalkalmazottak, VI. nyugdíjas közalkalmazottak, VII. ügyvédek, VIII. orvosok, IX. mérnökök és X. főiskolai hallgatók.

A kötet első felében készen átvett s a második felében önállóan létrehozott kategóriarendszer kialakításának szempontjairól semmit nem tudunk.²⁵ A kötet nagyon szűkszavú bevezetőjéből csak annyi derül ki, hogy a szerkesztő csalódott volt a „polgári társadalom”-nak a statisztikai felmérések iránt mutatott érdektelensége miatt. Feltehetően az adatok beérkezése (is) szerepet játszott a kategóriarendszer kialakításában.

²¹ A kategóriákat erősen meghatározza a foglalkozás alapú besorolás: I. munkások, II. közszolgálati altisztek, III. iparosok, IV. kereskedők, V. piaci és utcai árusok, VI. kereskedelmi alkalmazottak, VII. magántisztviselők, VIII. köztisztviselők, IX. szabadfoglalkozásúak, X. nyugdíjasok és vagyonukból élők, XI. egyéb és ismeretlen foglalkozásúak. Ez utóbbi kategória nagyon heterogén, idetartoznak a házfelügyelők, segédfelügyelők; katonai és csendőrtisztek; földbirtokosok [sic!]; kertészek; földművesek; közlekedési vállalkozók [sic!]; katonatisztek [sic!]; háztartásbeliek, magánzók; gyámmoláltásból élők; egyéb foglalkozásúak; ismeretlen foglalkozásúak.

²² Bár a hivatkozás hiányzik, a IV. „A polgári népesség lakásviszonyai”; V. „Lakberek alakulása a polgári népesség lakásaiban”; illetve VI. „A polgári népességhez tartozó albérlők és ágybérlők” című fejezetek főösszegei az 1930. évi népszámlálás eredményeit a budapesti lakásviszonyok tekintetében külön is közlő kötetből köszöntek vissza. (Az 1930. évi népszámlálás... *Lakásviszonyok*. 1932.)

²³ Nagy hiányossága a kötetnek, hogy a legritkább esetben hivatkozik a közölt statisztikák forrására vagy az adatfelvétel körülményeire. A második részben közölt adatok eredetére az 1930-tól kezdődően megjelenő rétegmongráfiák adják meg a választ (lásd 24. lábjegyzet).

²⁴ Laky Dezső az iparosokról (*Statisztikai Közlemények* 60/3. kötet, 1930.), kereskedőkről (61/4. kötet, 1930.), közületi alkalmazottakról (67/1. kötet, 1932.) írt rétegmongráfiát, Hoffmann Dezső a magántisztviselők (63/4. kötet, 1932.), Illyefalvi I. Lajos a közigazgatási alkalmazottak ([57/3. kötet, é. n.]), valamint az ügyvédek, orvosok, mérnökök csoportjának adatait (83/1. kötet, 1939.) összegezte. Melly József az orvosok ([65/3. kötet, é. n.]), Bene Lajos pedig mérnökök (71/4. kötet, [1933.]) szociális és gazdasági viszonyait foglalta össze.

²⁵ A „polgári népesség” korábban a statisztikus szóhasználatában a civil lakosságot jelentette.

„...a polgári társadalom szervezetlen tömegeket alkot, amelyek hajlamosak, hogy elkerüljék a statisztikus vizsgáló szemét. [...] A polgári társadalom korántsem egységes. A benne élő egyes foglalkozási csoportok különböző irányokba terelődnek, érdekeik sokszor ellentétesek, és megközelítőleg sem mutatnak az érdekükben folyó statisztikai felvételek iránt annyi megértést, mint a munkástársadalom.²⁶ [...] A felmerült nehézségek..., melyekkel a különböző időpontokban végrehajtott számlálások során találkoztam: meggyőztek arról, hogy a statisztikai felvételek sikere érdekében ezeket megismételni addig nem szabad, míg a polgári társadalom különböző rétegeiben az érdekképviseleti gondolat ki nem jegecesedik. Ha majd visszatér a polgárság lelkébe az az öntudat, amely a céhek korában jellemezte: talán elérkezik a statisztikus ideje is, és egy későbbi évtizedben lehetővé válik a statisztikai felvételeknek olyan elgondolások között való megismétlése, amely számomra csak álomnak bizonyult.”²⁷

Illyefalvi tehát a munkásokhoz hasonlóan egy csoportként, jóllehet azon belül különböző rétegekben vélte feltérképezhetőnek a „polgári társadalmat”, s ezen előfeltevésében csalódott a vizsgálat során, mivel a „polgári társadalom különböző rétegeiben az érdekképviseleti gondolat” még nem „jegecesedett ki”, a „polgárság lelkéből” hiányzott „az öntudat”. Amit Illyefalvi empirikus vizsgálata során tapasztalt meg, a társadalom széttöredezettségét, elméleti írásokban már Szekfű Gyula vagy Concha Győző is kifejtette a korszakban.²⁸ A statisztikus munkájából számunkra itt leginkább azt fontos leszögezni, hogy a heterogénnek mutatózó és közelebbről meg nem határozott „polgári népesség” fogalma alatt Illyefalvinál egyaránt felmérésre került a közalkalmazottak és magánalkalmazottak, önállóak és alkalmazottak csoportja.

A két háború közötti társadalomleírások közül négyet vizsgálok meg közelebbről: Weis István *A mai magyar társadalom* (1930) és *Hazánk társadalomrajza* (1942) című munkáját, Neubauer Gyula *A magyar társadalom osztálytagozódása* (1941) című cikkét, valamint Erdei Ferenc 1976 óta ismert, de 1945 előtt született, *A magyar társadalom a két háború között* című művét. Ezek azok a munkák, amelyek valamilyen kategóriarendszer mentén az egész társadalmat áttekintik, s ebből is a társadalmi hierarchia felső csoportjainak megnevezését, kialakítását, jellemzését vizsgálom.

Weis 1930-ban „felső négyezernek” nevezi a társadalom legfelső rétegeit. Ezen belül megkülönbözteti a főnemességet, a „pénzarisztokráciát”, valamint a „szellemi és hivatalnoki arisztokráciát”. A főnemességet pusztuló nemze-

²⁶ Illyefalvi ezzel párhuzamosan a fővárosi munkások statisztikai vizsgálatát is elvégezte (Illyefalvi 1930).

²⁷ Illyefalvi 1935, „Bevezető”.

²⁸ Szekfű 1989, Concha 1927.

ti arisztokráciaként²⁹ írja le, amely ugyan még birtokol nagy uradalmi hitbizományokat, de gazdasági erejéhez politikai aktivitás egyre kevésbé társul.³⁰ A pénzarisztokrácia jellemzésénél az állandó aktivitást,³¹ az általában nagy „lelki műveltséget”³² emeli ki. Az ő „hitbizományaik” a nagybankok, a kartelek. Ám a gazdasági sikerekhez esetükben állandó „lappangó elégedetlenség” társul, mert „láthatatlan válaszfal veszi körül” őket a társadalomban.³³ A szellemi és hivatalnoki arisztokráciát tulajdonképpen már nem is tekinti a „felső négyezer” részének, mert „életmódja, sőt életigényei tekintetében az utóbbi években teljesen visszasüllyedt a középosztályba, és annak legfelső rétegévé vált”.³⁴

Az 1942-es átdolgozás számos ponton mutat különbséget az 1930-ashoz képest. Már a társadalom alapproblémáját is másban látja Weis István. 1930-ban az integráció hiányát hangsúlyozta – „lenézés a kölcsönös megbecsülés helyett” –, 1942-ben a súlypont a „nemzeti elit” megteremtésére helyeződött át. Különbséget tesz „felsőosztály” és elit között. „A felső osztályhoz általában azok tartoznak, akikkel szemben bizonyos vélelem forog fenn. Ide sorozzuk azokat, akik nagy vagyonuk, fontos élethivatásuk, leszármazás révén különös értéket képviselnek a nemzeti társadalom számára.”³⁵ Az elit ezzel szemben az a csoport, amely ugyanezen pozíciók birtokában mindig szem előtt tartja a köz javát. „A felső osztálytól tehát teljesen különbözik az »elit«, a nemzet java. A felső osztálynak időközönként meg kell újulnia, esetleg – ha erre rászolgált – el kell tűnnie, és a koreszme, a viszonyok meghatározta elit lép a helyére.”³⁶ Hasonló gondolatból vezérelve ír Makkai János „a felül levők” szükség esetén való leváltásáról és még ennél is továbblépve az újonnan kialakítandó középosztály társadalmi ve-

²⁹ Még a nemzeti jelzöt is megkérdőjelezi: „Némi joggal lehet azt mondani, hogy a magyar főnemesség nagy része parvenü eredetű, alig két-háromszáz év tradíciója van mögöttük, családjuk nem képvisel eszmét, családi nevelésük is főleg külsőségekre irányul. [...] Mágánasaink többsége vagy csak az újabb időben a magyarsággal kapcsolatba jött idegen családnak, vagy az utolsó két században az udvarnak tett szolgálatok révén kiemelkedett vagy hirtelen meggazdagodott családnak a sarja.” (Weis 1930, 138 sk.)

³⁰ Nem a politikai vezető rétegből, hanem a képviselőházból, az „igazi” politizálás terepén hiányolja a mágánasokat a szerző (i. m. 140).

³¹ „...munka nélkül nem tudnak élni” (i. m. 143).

³² I. m. 142.

³³ „Egy tradicionalista középosztálybeli család elzárkózása, egy katonatiszt ridegsége, sőt még a mágánás magatartása is, aki szívélyes modor mellett is őt másként nézi le, mint a középosztályt.” (I. m. 143.) – Ugyanerről ír még a „válaszfal” kifejezést is használva Kornis Gyula: „A régi arisztokrácia és a gentry, bár vagyoni felfrissítés céljából gyakran vér szerint is összeolvad az új, túlnyomóan zsidó eredetű pénzarisztokráciával, azonban az utóbbinak mindig valami láthatatlan válaszfalat kell éreznie jómaga és a történeti nemesség között: az utóbbi a lelke mélyén mégis csak lenézi, parvenünek tartja.” (Kornis 1933, 291.) Kornis egyébként ebben a fejezetben külön elemzi az arisztokrata, a dzsentri, a plutokrata, a polgár, a kisgazda stb. lelki típusait.

³⁴ Weis 1930, 144.

³⁵ Weis 1942, 93.

³⁶ Uo.

zető szerepéről.³⁷ A nemzeti középosztály „megteremtéséről” folyó diskurzus hatással lehetett Weisnek a nemzeti elitre vonatkozó elképzelésére is.³⁸

További különbség a két munka között a felső osztályon belüli differenciáltabb kategóriarendszer: a felsőosztályt főnemésekre, „vezető közgazdasági hatalmasságokra”, egyháznagyokra és a hivatalnoki rend csúcspontra érkezett tagjaira, nagy tudósok, írók, művészek csoportjára osztja. A főnemések jellemzése hasonló az 1930-ashoz, talán valamivel kevésbé ostorozó hangvételű. Ezzel szemben a vezető közgazdasági hatalmasságok leírása jelentősen módosult: a csoportot további alcsoportokra bontja, megkülönbözteti a „nem arisztokrata nagybirtokost”, a „kereskedelmi és ipari patríciusokat” (értsd: keresztény gazdasági vezetők), továbbá a „vagyon arisztokráciát” – a korábbi műben ennek felelhetett meg a „pénzarisztokrácia” kategóriája. Ez utóbbi csoportot Weis még tovább tagolja leírásában: a tehetsége, szakértelme és leleményessége révén vagyona szert tett üzletemberre, illetve a gátlástalan, erkölcstelen eszközökkel is vagyont szerző pénzemberre. A két utóbbi alcsoport közös eleme a zsidó felekezet.³⁹ Szintén fontos újdonsága az 1942-es munkának az egyháznagyok felső osztálybeliként való kiemelése, illetve a korábbi műben megjelenő szellemi és hivatalnoki arisztokrácia helyzetének új értékelése. Míg 1930-ban Weis az utóbbi rétegnek a középosztályba való lecsúszására mutat rá, addig 1942-ben éppen azt kárhoztatja, hogy nem a középosztály részét képezik:

„Mindezeknek tulajdonképpen a középosztályban lenne a helyük. Neveltetésük, származásuk, vérségi kapcsolataik oda fűzik őket, és ők lennének hivatottak arra, hogy a középosztály szervezkedésének élére álljanak. Az a körülmény, hogy saját osztályukból kiszorultak, és a felső osztályban vagy esetleg két osztály között kell elhelyezkedniük, legjobb bizonyíték arra, hogy mennyire nincs nálunk középosztály.”⁴⁰

Ez újra a korabeli középosztály-diskurzus hatására utal.⁴¹ 1942-es művében Weis István már nem számszerűsíti a felsőosztály méretét (1930: „felső négyezer”), csupán leszögezi annak túlméretezett voltát.

³⁷ „Az igazi nemzeti politikának éppen ezért nem feladata a születési, szellemi és pénzarisztokrácia osztályvédelme és az e kategóriába tartozók egyéni védelme, hanem inkább a nélkülözhetetlen elemek céltudatos pótlása és a letörtek javainak megfelelő kezekbe való juttatása.” (Makkai [1942], 73.)

³⁸ Miként a középosztály-diskurzus nemzeti diskurzus volt (Tóth 1997), hasonlóan definiálja Weis a felső réteg mellett a nemzet javát szolgáló elitet.

³⁹ Fontos kiemelni, hogy a könyv megjelenésének évében már mindhárom zsidótörvény érvénybe lépett: az 1938. évi XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról; az 1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról; az 1941. évi XV. tc. a házassági jog módosításáról és a házassággal kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről.

⁴⁰ Weis 1942, 102.

⁴¹ Gyáni 1997. – A középosztály-diskurzusnak az első világháború előtti időszakát foglalja össze Kövér 2003.

Neubauer Gyula 1941-ben megjelent cikke⁴² viszont éppen ezt tekinti fő feladatának. Nem részletezi az egyes társadalmi rétegek összetételét. Miután rámutat a társadalomban még fellelhető „rendi elemekre” (főnemesség, földbirtokos köznemesség), a társadalom – őt idézve – „osztálytagozódás”, vagyis jövedelmi viszonyok szerinti „felső-, közép- és alsóosztályait” kívánja számszerűen megragadni jövedelemstatisztikák alapján. A felső osztály jövedelmi viszonyait az 1930 körüli időkre évi 24 000 pengőnél nagyobb jövedelemhez köti, lakásviszonyait pedig ötszobás, illetve öt szobánál nagyobb lakáshoz. (A 24 000 pengőt a miniszterelnöki fizetéssel, vagyis a közalkalmazotti legmagasabb, I. fizetési osztály tagjainak éves keresetével, illetve egy 1000 katasztrális hold nagyságú birtok éves jövedelmével felelteti meg.) Ezek alapján Neubauer 8000 családra, hozzávetőleg 24 000 főre teszi a felső osztály tagjainak számát, amiben tehát benne vannak arisztokraták és nem főnemesek egyaránt. A jövedelem- és lakásviszonyok mellett röviden kitér az iskolai végzettség kérdésére is, de itt már a felső és középosztály családfeleit nem választja külön: e két osztálybeli családfenntartók esetében minimum 4 középiskolai osztály elvégzését feltételezi. Neubauer cikke nem volt előzmény nélküli. Matolcsy Mátyás 1938-ban publikálta *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás* című könyvét, amelyben a társadalmat három jövedelmi kategóriába osztva (fizikai munkás évi 1000 pengőig; polgári társadalom évi 1000–10 000 pengő között; nagy vagyonúak és nagy jövedelműek évi 10 000 pengő feletti jövedelemmel) azt vizsgálta, mekkora jövedelem és adóteher esik az egyes kategóriákra. A „nagy vagyonúak és nagy jövedelműek” csoportja Matolcsy számításai szerint a társadalom 0,6%-át,⁴³ körülbelül 52 000 főt tett ki, átlag 17 800 pengő évi jövedelemmel – az ország összes jövedelmének 20%-ával – rendelkeztek tagjai, és az adók 26%-át viselték.⁴⁴

Erdei Ferenc írása, a kettős (többses) struktúra elmélete a társadalom felső rétegét két, egymástól élesen elváló csoportként ábrázolja.⁴⁵ A „történelmi nemzeti társadalom” élén a „történelmi arisztokrácia” áll, a „modern polgári társadalom” élén a „polgári arisztokrácia”. A történelmi arisztokráciát jól körülhatárolja az öröklött főnemesi rang, de korántsem ilyen egyértelmű, kiket tekint Erdei a polgári arisztokrácia részének. A polgári arisztokrácia – Erdei leírásában – „urizáló hajlamú polgárság”, „csak a vagyonát szerezte meg a kapitalista fejlődésben, és

⁴² Neubauer 1941.

⁴³ Az 1931. évi jövedelemadó-statisztika a 10 000 P feletti adóalappal rendelkezők számát 16 619 főben állapítja meg, vagyis az adókötelesek 0,42%-ában. Ezt az adatot módosítja Matolcsy 0,6%-ra, feltételezve, hogy a jövedelemadó-statisztika a be nem vallott jövedelmek miatt lefelé torzít: „A jövedelemadó céljából bevallott jövedelem a tényleges jövedelem felét vagy harmadát sem mindig éri el.” (Matolcsy 1938, 31.)

⁴⁴ Matolcsy Mátyás a jövedelemeloszlás számításához az 1930. évi népszámlálás foglalkozási statisztikáját használta, az adóteher-megoszlásnál pedig az 1935-ös adóstatisztikákat.

⁴⁵ Az Erdei elmélete elleni legfőbb érv éppen az, hogy közelebbi vizsgálatok nélkül csupán rávetítette ezt a kettősséget az egész társadalomra (lásd Gyáni 2001).

ehhez a vagyonhoz vette az előkelőséget onnan, hol az készen volt. Tehát két helyről: elsősorban a hazai történelmi arisztokráciától, másodsorban a nyugati társadalmak nagypolgárságától. [...] A]zonban mivel a magyar társadalomban a történelmi arisztokrácia a legfelső státus, és ez is van közelebb, végül is ennek a közelségében állapodott meg”.⁴⁶ Házassal, birtokszerezéssel, címerszerzéssel kapcsolódott a történelmi arisztokráciához. „Ennek az életformának éppen ezért nem velejárói a vagyon, műveltség és előkelő élet, hanem föltételei. [...] A két háború közötti korszakban igen változatos szerepekben forgott ez a réteg. Az ellenforradalomban mint nagykapitalista zsidóság egyformán minősült a liberális reakció és a forradalmi destrukció képviselőjének, de mindenképpen a keresztény-nemzeti társadalom ellenségének.”⁴⁷ Erdei a „zsidó nagykapitalistákkal” azonosítja a polgári arisztokrácia rétegét, akik az arisztokraták mellett a társadalmi hierarchia csúcán állnak. A „vállalati tisztviselőket” és a „szabad pályák értelmiségét” Erdei már a „polgári középosztályon” belül tárgyalja, tehát a „polgári arisztokráciába” sem az alkalmazotti státust, sem a gazdasági tevékenységtől eltávolodó pályákat nem számítja bele.⁴⁸

A korabeli feldolgozások alapján kijelenthetjük, hogy szerzőink látták, és számot is adtak arról, hogy létezik a társadalomban egy vagyonánál, jövedelménél fogva elkülönülő réteg: „felső osztály”, „felső négyezer”, amelyet jövedelme vagy adóterhe alapján érdemesnek tartottak a számszerűsítésre is. Ha a felső rétegen belül differenciálásra vállalkoztak, elkülönítették az arisztokráciát és – különféle megnevezésekkel – a gazdaság vezető rétegét, s esetenként még ide számították a hivatalnokság, illetve a szellemi élet felső csoportját (Weis még az egyháznagyokat) is. Vagyis a foglalkozási csoportosításhoz közel álló kategóriákat alakítottak ki. Gazdasági vezetők alatt többnyire „nagyiparosokat, nagykereskedőket, tőkéseket, bankárokat” értettek, tehát nem alkalmazotti és vagyonnal megalapozott státussal bírókat, s emellett gyakran hangsúlyozták a gazdasági vezetők (vagy egy meghatározott részük) zsidó eredetét, az 1930-as évektől még inkább, mint korábban. Szintén visszatérő elem az írásokban, hogy a gazdasági vezetők előtt még nagy vagyonuk sem nyit meg bizonyos kapukat, „válaszfalba” ütköznek. Ennek ugyanakkor némileg ellentmondva szögezi le Weis, hogy „[a] felső osztály általában mindenkit befogad, aki nagy vagyonnak vagy jövedelemnek ura, költséges életmódot folytathat, és ízlésében, hajlamaiban teljesen alkalmazkodik a felső osztályhoz”.⁴⁹ A nagypolgár(ság) kifejezést a vizsgált források jellemzően nem használják, nem tűnik bevett fogalomnak a két világháború közötti Magyarországon.

⁴⁶ Erdei 1980, 337.

⁴⁷ I. m. 338.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Weis 1942, 102. – Szintén az egész rétegre nézve szögezi le Weis: „Jellemző a felsőosztály hatalmi helyzetére, hogy róla szóló munkák nem jelentek meg, és így napilapok, legfeljebb folyóiratok cikkeiből, napilapok hírvataiból kell a felsőosztályra vonatkozó anyagot összegyűjtenünk.” (I. m. 164.)

Történelmi munkák

A nagypolgár(ság) kategóriája a történészek által vált bevett fogalommá, bár sem használata nem általános, sem tartalma nem egyértelműen rögzített. A „polgárosodás” kifejezés használatának elsőségét Benda Gyula Hanák Péternek tulajdonítja.⁵⁰ Tény, hogy Hanák írásaiban mindig előfordul a „nagypolgár” kifejezés, még akkor is, ha mellette fináncburzoáziáról és nagyburzoáziáról is szól.⁵¹ Ugyanezt a csoportot nevezi a Berend-Ránki szerzőpáros nagytőkének, szembeállítva azt az arisztokráciával.⁵² Lehet, hogy fogalomhasználatában némileg eltér, de a társadalom felépítéséről mind Hanák, mind Berend-Ránki írásai hasonló képet adnak, s e képet alapvetően meghatározza a társadalom kettőssége (Erdei hatása⁵³), a marxista történelemfelfogás és a finánc-tőke tézise – vagyis az ipari és banktőke személyes szintig eljutó összefonódásának koncepciója. A finánc-tőke elméleti talaján állva már 1947-ben megjelent egy kis füzet, mely szerint két nagy érdekcsoport s azt kezében tartva „ötven család” határozta meg a gazdasági életet a századfordulótól: a Hitelbank és a Magyar Általános Kőszénbányatársaság érdekkörén keresztül, illetve a Kereskedelmi Bank és a Weiss Manfréd Művek, Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság csoportja révén.⁵⁴

Ez az „ötven, szoros érdekszálakkal összefűzött család” jelenik meg Hanák Péter 1962-es munkájában is a századelő társadalmának jellemzésekor fináncburzoázia, nagyburzoázia néven.⁵⁵ 1978-as művében ugyanakkor már egy tágabb körrel azonosítja ugyanezt a csoportot, de a társadalomszerkezetről mondottak nem változnak. Hanák szerint a dualista Magyarország társadalmi struktúrájának elemzése – vagyis a hatalom, a politika és a „történelmi és tudati rendező elvek” fgyelembevétele – alapján „[a] legfelső szinten két osztály osztozott a hatalomban: a nagybirtokos osztály és a nagyburzoázia”.⁵⁶ A nagyburzoáziába, amelyet a fejezet címében fináncburzoáziának is nevez, beleérti a „bankár, a kereskedelmi és az ipari nagypolgár”-t, de mint néhány oldallal később kiderül „a vállalkozó típusú nagypolgári értelmiséget” is (például „üggyédek, közgazdasági érdeklődésű politikusok, lapszerkesztők, építész mesterek”).⁵⁷

⁵⁰ „Miközben parasztságtörténetünk alig használja a fogalmat, s a néprajz is csak újabban fedezi fel, a polgárosodás [...] az 1970-es évektől felbukkan a társadalomtörténelmi munkákban. Talán nem tévedek, ha az elsőbbséget Hanák Péter munkásságához kötöm.” (Benda Gy. 1991, 170.)

⁵¹ Hanák 1962b, Hanák 1978, 441–448.

⁵² Berend-Ránki 1984, 774.

⁵³ „A társadalom felső és középső régióiban érvényesülő kettősség mellett tehát bizonyos különálló helyet foglalt el a magyar társadalomban a parasztság, mely belső differenciálódása, széthullási tendenciái ellenére is egységes maradt a kirekesztettségben, életformájának, kultúrájának, tradícióinak megmerevedettségében.” (Uo.)

⁵⁴ Markos 1947.

⁵⁵ Hanák 1962b, 218.

⁵⁶ Hanák 1978, 435.

⁵⁷ I. m. 441, 445.

⁵⁸ I. m. 446.

„[S]zázadunk első évtizedében hozzávetőlegesen 800–1000 főre tehetjük a nagyburzsoáz családok számát. Ebből 100–150 egymással üzleti és családiról összefonódott nagyiparos–nagykereskedő–bankár család alkotja a fináncburzsoázia vékony réteg, amelyet a hozzá közel álló, vele gyakran egybemosódó nagyburzsoázia és nagypolgári értelmiség mintegy 800 családja vett körül.”⁵⁸

Amellett, hogy összefoglalása fontos elemeket tartalmaz a kereskedő tőke ipari tőkévé válásáról, a régi polgárság térvesztéséről, és lényeges, hogy 1978-ban virilistákra hivatkozik, és a nagyburzsoázia mentalitásának is szentel egy bekezdést, Hanák nagypolgárság-fogalma mégis kidolgozatlan maradt. Mitől „vállalkozó típusú” és „nagypolgári” az egyik értelmiségi, és mitől nem az a másik? Vagy miben nyilvánul meg az értelmiség és a fináncburzsoázia összemosódása, ami miatt ezt egy társadalmi rétegnek kell tekinteni a struktúráján belül?⁵⁹

Berend T. Iván és Ránki György tollából nem a „tízkettesbeli” az első két háború közötti társadalmi struktúra-kép, a *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929* című, 1966-ban megjelent munkájukban már külön fejezetben tárgyalták az elemzett tíz év társadalmát.⁶⁰ A szerzőpáros 1973-ban egy cikkben,⁶¹ majd a *Magyarország története* 8/2. kötetében⁶² gyakorlatilag újra összefoglalta a két világháború közötti társadalom leírását. Az 1966-os írás némileg kilóg a három közül gyengébb strukturáltsága miatt, ebben még nem világos, hol is húzzák meg a szerzők a társadalmon belüli határokat. A fejezetcímek által nem tagolt szövegben nem is a határok meghúzására kerül sor, hanem inkább az egyes rétegek közötti fokozatos átmenetek, egymással hierarchikus kapcsolatban álló rétegek közötti közvetlen kapcsolódások hangsúlyozására.⁶³ A munkán ennek ellenére végigvonul a társadalmon belüli kettősség koncepciója.

⁵⁹ Hanák érve erre vonatkozóan nem meggyőző, és nem is egyértelmű, hogy az érvet az értelmiségre is érti-e: „A modern nagyburzsoázia különböző csoportjait és típusait egyaránt az jellemzi, hogy felismerték a hazai kapitalizmus fejlődésmenetének a múlt század utolsó évtizedeiben bekövetkezett változását, realizálni tudták a második funkcióváltást: az iparosodásba és a modern hitelszervezetbe való bekapcsolódást.” (I. m. 445.)

⁶⁰ Berend–Ránki 1966. A harmincas évekről és a hadigazdaságról írt munkájukban csak a munkásságnak e korszakbeli sajátosságait, átalakulását mutatják be.

⁶¹ Berend–Ránki 1973.

⁶² Berend–Ránki 1984.

⁶³ Csak néhány példa a „kapcsolódások” kifejezésére: „Ez utóbbi rétegek [az államapparátus vezető rétege], közvetlenül kapcsolódtak az uralkodó osztályok legfelső csúcsaihoz.” (Berend–Ránki 1966, 398.) „Ez az átmenet egyébként nemcsak az ún. középrétegek felé található meg.” (I. m. 400.) „A városi nagypolgárság maga is az átmenet különböző szálaival kapcsolódott tehát a kispolgársághoz, az értelmiséghez, sőt nem egy esetben a gazdasági életben foglalkoztatott tisztviselőréteghez is.” (I. m. 401.)

„Amint a magyar társadalom csúcsein állók – minden összefonódott-ságuk s kapcsolatuk ellenére a nagybirtokosságra s a monopoltőkére tagolódtak, úgy volt érezhető – talán sok szempontból még élesebben – ez a kettősség az uralkodó osztályok alsóbb rétegeiben, illetve azok úri függelékében.”⁶⁴

A „társadalom csúcsein állókat” – a több mint félezer nagybirtokost, jórészt arisztokratát, valamint a hitelélet és gyáripar „félszázat alig meghaladó vezetőjét” s az ő szélesebb bázisukat képező, néhány százfőnyi ipari és kereskedő nagytőkést – a vezető állami bürokrácia s velük szemben a városi burzsoázia alsóbb rétegei követik Berend-Ránki leírásában. Az előbbi alatt az I-V. fizetési osztályba (2900–800 pengő/év) tartozókat, az utóbbi alatt kisebb üzemmel rendelkező ipari tőkéseket, kis- és nagykereskedőket, magántisztviselőket értenek, „akiknek fizetése s egyéb üzleti életből származó jövedelme nagypolgári életszínvonalat biztosított”.⁶⁵ A „nagytőke”, „monopoltőke” tehát egy funkciója által körülhatárolt csoport, míg a „nagypolgári” az életszínvonal jelzőjeként kerül elő, de annak részletesebb kifejtése nélkül.

Berend T. Iván és Ránki György másik két írásának alapját az 1966-ban elkészített munka képezi, de a későbbiek már jóval határozottabban különítik el az egyes társadalmi nagycsoportokat, sokkal egyértelműbben magán viselve az Erdei-koncepciót és hangsúlyosabban képviselve a fináncióketézist. Ennek megfelelően leírásaikban a társadalom felső rétegét félszáz arisztokrata és ötven nagytőkés család⁶⁶ alkotja, akik két nagy érdekcsoporthoz tartoznak. A szerzők hangsúlyozzák a nagytőkés családok egymás közötti összeházasodási tendenciáját, a nagybirtokosokkal ápoltt politikai, üzleti és családi kapcsolatokat,⁶⁷ valamint hogy gazdasági helyzetük a német megszállásig gyakorlatilag töretlen volt. A csoportok elkülönítése mellett ugyanakkor ezekben az írásokban is megmaradtak az átmenetet hangsúlyozó elemek:

„A városi nagypolgárságot, bár elvileg egyértelmű osztálykorlátok választották el az alatta elhelyezkedő rétegektől, az élet valóságában rendkívül sok szál kapcsolta össze a városi kispolgári, értelmiségi középrétegeket. Gyakorta ugyanazon családon belül is megtalálhatók voltak mindkét réteg képviselői. Egyébként is sok hasonlóság teszi bonyolulttá a határok világos megvonását.”⁶⁸

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ „A gyáripar és bankok igazi monopoltőkés arisztokráciája maroknyi csoportot, mintegy félszáz családot tett ki. [...] Néhány hatalmas csoport, összefonódott család uralta a gazdaság főbb területeit.” (Berend-Ránki 1984, 775.)

⁶⁷ „Az arisztokrácia és a monopoltőke két különálló, de egymáshoz szorosan kapcsolódó osztály volt.” (I. m. 777.)

⁶⁸ I. m. 778 (kiemelés K. J.).

A Berend–Ránki szerzőpáros írásai minden elméleti meghatározottságuk (osztályszemlélet, fináncctöke, Erdei-koncepció) ellenére is halványan érzékelték s érzékeltetni próbáltak valamit – őket idézve – „az élet valóságából”. Arisztokráciáról és zsidó monopoltőkésekről írtak, kettősség által jellemzett társadalomban gondolkodtak, de a nagypolgárság fogalmával kicsit mintha másról beszéltek volna, például életmódról.

Ez a bizonytalansági tényező láthatóan nem került elő akkor, ha egy vizsgálat kizárólag a társadalmi piramisban, a kettősség jegyében az arisztokrácia mellett álló „nagyőkésekre”, vagyis gazdasági hatalmasságokra koncentrált. Varga László például több cikket is szentelt „a hazai burzsoázia történetének”, nagyburzsoázián mindig csak a banki-ipari-kereskedelmi tőkét birtoklókat ábrázolva, pályaképek, családrajzok alakjában. Ezzel ugyan fontos információkat adott az egyes gazdasági személyiségekről (különösen a szerző 1983-as írása), de nem vizsgálta az általa bemutatott személyek, családok kötődésének elemeit az adott csoporthoz.⁶⁹ Ki tartozik a „nagyőkések” közé, és milyen ismérvek alapján?

A „tízketteshez” hasonló összefoglaló célú vállalkozás volt a *Budapest története* öt kötete, amelyben a társadalomtörténet is helyet kapott. A dualizmus korának társadalmát Vörös Károly foglalta össze, a két háború közötti részt Lackó Miklós.⁷⁰ A két munka jóllehet nem szakad el lényegesen a fenn körvonalazott tradícióktól, új módszertani elemeik révén mégis mások.

Vörös Károly érdemei felbecsülhetetlenek a fővárosi virilislisták feldolgozásának terén. A dualizmus kori nagypolgárságról szólva is ebből a forráscsoportból indul ki, s ennek kapcsán tér ki bizonyos társadalmi kérdésekre (például nemesítések, csoportok közötti kapcsolatok, egyes csoportok súlyának változása a virilisek között⁷¹) és a legjelentősebb családok, érdekkapcsolatok megnevezésére. Itt a forrás egyértelművé teszi, kit vizsgál a szerző, őket nagypolgárnak, nagyburzsoáziának nevezve: a főváros 1200 legnagyobb jövedelme után adózóját. Ebben a csoportban szó esik régi (német, görög) polgárságról, „zsidó nagyburzsoáziáról”, szellemi foglalkozásúakról, hivatalnokokról.⁷² A módszernek még az az előnye is megvan, hogy mivel az arisztokrácia jellemzően vidéki birtokai után helyben adózott, szinte alig keveredett a budapesti virilisek közé, s így valóban a város legvagyonosabbjait tartalmazta. A virilislistákat ugyanakkor már jóval nehezebben lehetne alkalmazni a nem fővárosi „nagypolgárság” jellemzéséhez, továbbá ne felejtjük el azt sem, hogy a két háború közötti időre nézve, a virilizmus fővárosi megszüntetése miatt, már nem rendelkezünk Budapest vonatkozásában ilyen forrással.

⁶⁹ Varga 1983, Varga 1981.

⁷⁰ Vörös 1978, Lackó 1980.

⁷¹ „[K]orszakunkra a gyors és nagyméretű vagyonosodás lehetőségei beszűkülnek: ha új emberek még viszonylag nagy számban beléphetnek is a kialakult gazdasági és társadalmi struktúra legfelsőbb szintjére, ott meggyökeresedniök, megkapaszkodniök már egyre nehezebb. [...] Az új fővárosi uralkodó osztály [...] korszakunk végére így nagyjából készen áll.” (Vörös 1978, 424.)

⁷² Vörös Károly más írásaiban is így közelíti meg a nagypolgárságot (vö. Vörös 1991).

Lackó írásában a társadalom felső rétegét a nagybirtokosság és a nagyburzsoázia mellett a magas bürokrácia alkotja.⁷³ A nagyburzsoázia az ő esetében is a gazdasági hatalom birtokosaiként jelenik meg,⁷⁴ melynek élén a már Berend-Ránkitól – illetve Markostól (1947) – ismert szűk, ötvencsaládos kör áll a Hitelbank, illetve a Kereskedelmi Bank körül csoportosulva. Emellett viszont lakásstatisztikákat vizsgálva megnézi a hat- vagy annál több szobás lakásokban élők foglalkozási összetételét, s ennek kapcsán beszél „ipari”, „kereskedelmi önállóak”, „tőkepénzesek, háztulajdonosok” mellett „magántisztviselőkről” és „szabad foglalkozásúakról” is. A szerző ugyanakkor nem mondja ki, hogy ha a „nagyburzsoázia” ötven családból áll, akkor hogyan nevezhetjük azt a 2000 budapesti főbérlet, aki hat- vagy annál több szobás lakásban élt?

A társadalom felső rétegének operacionalizálásába, kevésbé normatív megközelítésébe – amelyben Lackó lakásstatisztikai felvetését és Vörös Károly virislistaelemzéseit az első kezdeményezéseknek tarthatjuk – új elemet hozott be az „elit” (szociológiai) fogalma s az annak gazdasági csoportját több munkájában vizsgáló Lengyel György.⁷⁵ Lengyel írásaiban nem használta az általa vizsgált csoportra a „nagypolgárság” kifejezést, következesen ragaszkodott a „gazdasági elit” megnevezéshez. A szociológiai elitelméletekre támaszkodva olyan gazdasági szereplőket értett elit alatt, „akiknek módjában áll, hogy döntéseikkel érdemben befolyásolják a gazdasági élet alakulását”, vagy más megfogalmazásban: akik „megkülönböztetett jelentőségre a gazdasági újratermelési folyamatokban mutatkozó döntési-befolyásolási kompetenciájuk révén tesznek szert”.⁷⁶ 1989-ben reputációs mintán a *Magyar Életrajzi Lexikonban* szereplő gazdasági vezetőket vizsgálta, 1993-as munkájában pedig intézményi mintát⁷⁷ alapul véve a két háború közötti korszak multipozicionális elitjét elemezte. Bár a módszertani áttekintésekben mindig megjegyzi, hogy lehetséges az elit vagyoni mintán való vizsgálata is, elemzéseiben ez a szempont nem szerepel. Fel lehet hozni – miként fel is hoztak – mindkét mintavételi eljárással szemben érveket,⁷⁸ de a Lengyel-féle vizsgálatok tagadhatatlan előnye, hogy egy így vagy úgy meghatározott csoporton tesztelhetővé válnak korábban általánosan elfogadott

⁷³ A felső réteg kategorizálása megfelel Weis István 1930-as társadalomleírásának.

⁷⁴ A gazdasági hatalom a nagybirtokosok csoportja és a nagyburzsoázia kezében összpontosul, a politikai hatalmon pedig a nagybirtokosok és az állami, magas bürokrácia osztoznak Lackó leírásában.

⁷⁵ A gazdasági elit vizsgálatával párhuzamosan folyt a katolikus egyházi elité is (Gergely Jenő), és még ma is tart a tudáselit vizsgálata (Kovács I. Gábor – ELTE TÁTK Szociológia Intézet).

⁷⁶ Lengyel 1989b, 10; Lengyel 1993, 16.

⁷⁷ A legjelentősebb korabeli intézmények vezető pozícióiban 1926/27-ben, 1936/37-ben és 1942/43-ban helyet foglalók közül a minimum három pozíciót birtoklók kerültek bele a mintába (i. m. 34–35).

⁷⁸ Például, hogy vajon mennyire jellemezhet egy korábbi társadalmat egy későbbi társadalomban elvégzett szelekció (reputáció), vagy mit jelent valójában, ha valakinek több vállalatban is vezető pozíciói vannak? (Vö. Halmos 2002, Halmos 2003.)

elképzelések (például a zsidó gazdasági hatalom koncepciója vagy Erdeinek a kettős társadalomról alkotott elképzelése).⁷⁹

A két háború közötti korszak társadalmának legújabb összefoglalója is az elitek fogalmával mutatja be a társadalom felső rétegét. Gyáni Gábor *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban* című művében külön tárgyalja a „hagyományos elit”-et (arisztokrácia); az „egyházi, katonai és tudáselit”-et; a „politikai elit”-et (kormányzó réteg) és a „gazdasági elit”-et (nagypolgárság).⁸⁰ Míg Lengyel kerülte a kifejezést, Gyáni a gazdasági elitet megfelelteti a nagypolgársággal. Definíciója szerint: „A vagyon, a jövedelem és a szervezeti pozíciók szerinti elitek külön-külön is hozzájárulnak a nagypolgári státushoz. Önmagában azonban egyikük sem nyújt kellő alapot az elitbe kerüléshez, s csak egymással összegződve jelölik ki azt a személyi kört, amely a Horthy-kor gazdasági elitjét alkotja.”⁸¹ Pozíció, méghozzá gazdasági pozíció mellett vagyon, jövedelem is szükséges Gyáni leírásában a nagypolgárságba kerüléshez. A mű összegző szándékából adódóan struktúraleírás (elitek – középosztály – kispolgárság, parasztság – alsó osztályok), amit kiegészítenek a demográfiáról, szociálpolitikáról, politikai rendszerről és életmódról szóló fejezetek, ezért jellemzően statikus, s így kimarad az egyes társadalmi csoportok közötti kapcsolatok vagy egymásra hatásuk bemutatása is.⁸²

Az „operacionalizált” társadalommegközelítések sorát Ránki György – halála után megjelent – cikkével zárom.⁸³ Ránki egy másik, hasonlóan élete végén írt és németül megjelent cikkében fontos kérdőjeleket állított fel a korábban általánosan elfogadott (Weis, Erdei, Hanák stb.) feudalizációtézissel szemben.⁸⁴ A feudalizáció (dzsentrifikáció) elmélete szerint a „pénzarisztokrácia”, „polgári arisztokrácia”, „nagypolgárság” (stb.) gyengesége okán az arisztokráciában talált követendő mintát, s igyekezett is e mintának maradéktalanul megfelelni, vagyis nemességet, birtokot szerzett, kikeresztelkedett, stb. Ránki nemzetközi eredményekre támaszkodva mutat rá, hogy e rétegek között kölcsönös egymásra hatás állhatott fenn, vagy hogy a birtok a kapitalista termelés elemeként is értékelhető. A következőkben bemutatandó 1990-es Ránki-cikk egy hasonlóan bevett elképzelést, a kettős struktúrát kérdőjelezte meg. Mivel empirikus alapon kívánta meghatározni a budapesti polgárság összetételét, az Illyefalvi-féle statisztikákhoz fordult. Bár a posztumusz írás nem tartalmaz lábjegyzetet vagy hivatkozott irodalom- és forrásjegyzéket, a szöveg adatainak forrása egyértelműen Illyefalvi 1935-ös statisztikagyűjteményének második része volt, megálapításai tehát a húszas évek végi (1930 körüli) Budapestre érvényesek. Ránki

⁷⁹ Lengyel 1989a.

⁸⁰ Vö. Weis 1942: a felső réteg felosztása. Egyébként Weist, Szekfűt és Erdeit Gyáni saját előzményeinek tekinti (Gyáni 1998, 169).

⁸¹ I. m. 215.

⁸² Romsics 2000.

⁸³ Ránki 1990.

⁸⁴ Ránki 1995 [1988].

polgári egzisztenciákat keresett, a nagy- és középpolgárok csoportját akarta elválasztani a kispolgárokétól, s a tanulmányban az ehhez szükséges szociológiai változókat vette sorra. Elméleti megfontolásaiban a statisztikus adatfelvételt követte, aki nem húzott társadalmi választóvonalat „modern polgári” és „történeti nemzeti társadalom” között vagy önállók és alkalmazásban állók között.

„A polgári kategórián belül tehát nem teszünk különbséget az állami alkalmazottak vagy a gazdaságban tevékenykedők között. Globálisan ebbe a kategóriába soroljuk a gazdaságban tevékenykedő polgári egzisztenciákat, legyenek azok önállók vagy tisztviselők, s végül idetartozónak ítéljük a „Bildungsbürgertum” kategóriájába sorolható önálló vagy alkalmazott értelmiséget.”⁸⁵

A polgári státus alsó határát havi 350 pengő fizetésnél, háromszobás lakásnál és minimum négy középiskolai osztálynál húzta meg Ránki. Nem az volt számára a fő kérdés, hogy ki tekinti⁸⁶ magát polgárnak, hanem az, hogy ki él valóban olyan jövedelmi, életmódbeli szinten. A polgári léten belül a nagypolgári státust minden foglalkozási kategória esetében külön határozta meg, de adatai nem mindig követhetők,⁸⁷ s a cikk alapkérdése is a fővárosban polgári egzisztenciával rendelkező családok számának meghatározása volt, így a nagy- és középpolgári egzisztenciák szétválasztása csupán kiegészítő szempontként lehetett jelen. A kereskedők esetében 200 000 pengő feletti éves forgalomban és négy szobánál nagyobb lakásméretben állapítja meg a nagypolgári lét alapjait, az iparosok esetében hat alkalmazottban és a négy szobánál nagyobb lakásméretben, magántisztviselők esetében havi 700 pengő feletti fizetésben és négy szobánál nagyobb lakásméretben, köztisztviselőknél és nyugdíjas közalkalmazottaknál ugyanilyen kritériumban, ügyvédek, orvosok, mérnökök esetében pedig kereseti, jövedelmi kategória nélkül a négy szobánál nagyobb lakásméretben. Ránki olvasatában tehát nagypolgár a köztisztviselő is, ha megfelel az előzetes kritériumoknak, de fontos hangsúlyozni, hogy a nagypolgári státust a különböző kategóriák nem egy egységes kritériumrendszer alapján nyerik el, a szerző által alkalmazott mérőlécz mozog.

A historiográfiai áttekintés alapján leszögezhetjük, hogy a nagypolgárság fogalmának igen változatos értelmezésével találkozhatunk történéseink írásában. Egyrészt korántsem általános a fogalom használata – a marxista történetírás bevett kifejezései a nagyburzsoázia, fináncburzsoázia, nagytőke, monopol-

⁸⁵ Ránki 1990, 61.

⁸⁶ A szubjektív rétegbesorolás statisztikák használatakor nem is érvényesülhet. A kérdés leginkább mikrovizsgálatokban, életpályák vagy családtörténetek kapcsán nyerhet teret. Főleg a korszakok középrétegeinek történetéhez kapcsolódik szorosan a szubjektív és objektív rétegbesorolás között feszülő ellentét jelensége (vö. középosztály-diskurzusok: Gyáni 1997; Gyáni 1998, 224–227).

⁸⁷ Nem mindig egyezik a Ránki által feltüntetett adat Illyefalvi számaival, például az iparosok esetében.

tőke voltak –, másrészt ha használják is, nem konzekvens a „nagypolgárság” kifejezés tartalma. A történeti munkák a tekintetben is eltérnek, hogy a társadalom normatív leírását adják-e, vagy valamivel közelebb állva a szociológiai rétegződés vizsgálatokhoz, bizonyos változók alapján alakítják ki a társadalmi nagycsoportot (operacionalizálás). Van, aki a pozíció és a vagyon, jövedelem által meghatározott gazdasági vezető réteget érti alatta, van, aki gazdasági vezetőket és „vállalkozó értelmiséget” sorol e fogalom mögé; van, aki a jövedelem alapján mutatja ki a nagypolgárságot, megint másnál a vagyon, jövedelem, iskolai végzettség dönt a nagypolgári helyzetről. S mindemellett visszatérő elem történetírásunkban a nagypolgári életmódra való hivatkozás, amely még a legideologikusabb struktúraleírásokba is bizonytalansági elemet csempész – újra a Berend-Ránki-cikket idézve – „az élet valóságán” keresztül.

A RÉTEGMEGHATÁROZÁS LEHETŐSÉGEI ÉS BUKTATÓI

A nagypolgárság kérdése iránti érdeklődésem egyik alapélményét jelentették a visszaemlékezések. Ezekben gyakran előfordul, hogy más-más társadalmi helyzetű személyek, hasonló elemekről számolnak be. Fräulein vagy mademoiselle a családban, a nevelőnővel tett kötelező séták, a gyerekkori kötelező zongorázás, tánciskola, vívás, nyelvtanulás, a nevelőintézet mint a gyereknevelés eszköze, a nyári nyaralás intézménye – mind olyan elemek, melyekről gyermekkoráról szólva hasonlóan számol be a sebész főorvos fia, Granasztói Pál, a textilcég igazgatójának fia, Vas István, a bankvezér fia, Scitovszky Tibor és a banki jogtanácsos lánya, Láng Panni.⁸⁸ Feltehetően ez a jelenség okozott gondot a társadalmi rétegek (osztályok) merev határainak kialakításakor is. Az elméleti megfontolások alapján – jellemzően a tevékenységszerkezet mentén – elkülönített csoportok, osztályok vagy rétegek bizonyos dimenziók (például az élettér) vizsgálatakor összefolytak, nem váltak már el olyan élesen.

A nagypolgár meghatározásának kérdése jellemzően azon múlt és múlik, miként definiáljuk a polgárt, illetve a polgár megjelenésével járó társadalmi folyamatot, a polgárosodást. Mára viszonylagos konszenzussal állíthatjuk, hogy a polgár nem tevékenysége, foglalkozása (például gazdasági funkciója) révén kü-

⁸⁸ Granasztói 1984, Vas 2000, Scitovszky 1997, Láng 1986. – Még a polgárságot mélyen megvető Márai Sándor (közjegyző fia) önéletírásában is fellelhetők a fent említett gyerekkori élmények (Márai 1990).

⁸⁹ Lásd Bácskai Verának e kötetben szereplő tanulmányát vagy Gyáni 2002-t.

löníthető el más társadalmi csoportoktól, hanem egyfajta közös kultúra (mint az individuuum, a teljesítmény és tudás fontossága, a családi és társas kapcsolatok ápolása, sajátos lakáskultúra stb.) alapján.⁸⁹ A polgárság kulturális meghatározása mellett – amit nevezhetnénk életmód vagy mentalitás szerintinek is – pedig már nem húzható éles határ magánalkalmazott és közalkalmazott vagy önálló és alkalmazott között, a sajátos polgári mentalitás, kultúra meglelte összeköti a különböző tevékenységű csoportokat. A nagypolgári réteg meghatározásának ez képezi az egyik kiindulási pontját, a másik sarokpontot pedig a társadalmi különbségek és relációk jelentik rétegmeghatározásunkban. Egy társadalmi réteg, státuscsoport meghatározására a szociológia kétféle megközelítést tart számon. Míg a rétegződéskutatások a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek leírására és tudományos magyarázatára vállalkoznak, addig a struktúrakutatások a társadalmi szereplők, csoportok közötti relációk hálózatának leírásával és elemzésével a társadalmi rétegződésből következő hatásokat képesek bemutatni.⁹⁰ Mindezek alapján a nagypolgár fogalmát a következőképpen határozhatnánk meg (a 19. és 20. századra nézve): nagypolgárságnak nevezhetjük azt a társadalmi nagycsoportot, amelyet sajátos kulturális közösség jellemez, s a társadalmi hierarchia csúcsán helyezkedik el. Úgy vélem, a nagypolgárság ilyen meghatározásában komoly lehetőségek rejlenek, főleg mivel nem eleve kirekesztő jellegű a definíció, ugyanakkor nehezen operacionalizálható volta is igen szembetűnő.

Az első nagy feladatot rögtön a közös kulturális jegyek mibenlétének meghatározása jelenti. Mivel eleve összetett jelenségre utal a kulturális közösség, részletezni kell, melyek azok a tényezők, amelyek indikátorai lehetnek a polgári létnek. S ha már összeállt egy ilyen lista, vajon hány „ismérv” meglelte mellett mondhatnánk valakiről, hogy polgár, arról már nem is szólva, hogy milyen források állnak rendelkezésünkre a vizsgálat elvégzéséhez. A kérdés leginkább az arisztokrácia és nagypolgárság közötti választóvonal meghúzásához lényeges. A nagypolgárság „oldalirányú” elhatárolása az arisztokráciától igen összetett, de megkerülhetetlen elméleti kérdésnek tűnik. Mind a korabeli, mind a történeti társadalomleírások külön csoportba sorolták az arisztokratákat. Nagy vagyona ellenére sem tekinti Gyáni Gábor a gazdasági elitbe tartozónak „a csak latifundiumtulajdonos arisztokráciát”.⁹¹ Lengyel György gazdaságielit-vizsgálataiban pedig különbséget mutatott ki az eliten belül a gazdaságirányító és a magángazdasági elit között; mint írja: „előbbi a történeti, utóbbi a polgári társadalom részeként két, egymástól elhatárolódó, szociális jellemzőik alapján is jól elkülöníthető csoportot alkot”.⁹² Valóban nagy különbség lehetett egy jellemzően vidéken élő, a fővárosban csak rezidenciát fenntartó földbirtokos arisztokrata – akinek a földjeit még hitbizomány is védhette – és egy gyártulajdonos élet-

⁹⁰ Szántó 1991.

⁹¹ Gyáni 1998, 215.

⁹² Lengyel 1989a, 101.

vitele, társas kapcsolatai, társadalmi megítélése között. De vajon mekkora ez a különbség, ha egy olyan arisztokrataról van szó, aki mondjuk jelentősebb fővárosi ingatlantulajdonnal rendelkezik, tartósan Pesten él, s esetleg még „munkavállaló” is, vagy ha egy csupán néhány évtizede bárói rangra emelt, jelentős földbirtokkal rendelkező nagyiparos képviseli az arisztokráciát? Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül az arisztokrácia és más társadalmi nagycsoport(ok) közötti kölcsönhatásokat sem.⁹³ Ebből adódóan nehezen beszélhetünk homogén és egymástól függetlenül létező életmódokról, kulturális sajátosságokról. Az arisztokráciának a nagypolgárságra gyakorolt, sokat emlegetett, egyoldalú hatása (dzsentrifikáció, feudalizációtézis) mellett ma már komoly hangsúlyt helyeznek a kutatók a kölcsönösségre is.⁹⁴ A „mennyire polgár” kérdés egyik lehetséges áthidalását jelenti, ha nem polgárról, hanem „polgáriasságról” beszélünk, s így juttatjuk kifejezésre, hogy az előzetes ismervek alapján „polgári jelleget” vélünk valamiben felfedezni, de nem rendelkezünk olyan széles körű információval, hogy az adott személyt polgárnak is nevezzük.⁹⁵ Az arisztokrácia-nagypolgárság közötti határnál maradvá például az is kérdés lehet, hogyan határozta meg az illető saját társadalmi helyzetét.

A következő problémát a nagypolgárság „nagyságának” kérdése veti fel, vagyis hogy a polgárságon belül mennyire és miben kell „nagynak” lennie a nagypolgárságnak. Az arisztokrata és nagypolgár közötti határmegvonásnak a két világháború közötti időszakra már jóval összetettebbé váló kérdése szinte eltörpül a nagypolgár és közép- vagy még inkább felső középpolgár közötti különbségtétel nehézsége mellett. A problémával szembenéző Ránki György például nem is használt egységes kritériumrendszert a különböző foglalkozásoknál, más alapján tett különbséget nagypolgár és középpolgár kereskedő között, mint például két orvos vagy két magánalkalmazott között. Ugyanakkor a történeti kutatások által (már korábban is) használt státust jelző változók (bizonyos esetben egyben kulturális ismervek is) önmagukban is számos további kérdést vetnek fel.

A lakás és lakóhely az egyik első olyan indikátor volt, mely az elméletileg meghúzott társadalmi választóvonalakat képes volt elhalványítani.⁹⁶ Ennek el-

⁹³ „Megerősíthetjük, hogy a két szféra [gazdaságirányítók és magángazdasági elit - K. J.] között az etnikai és szociális összetétel, társadalmi jellemzők s a képzettség tekintetében jelentős különbségek vannak. Ugyanakkor a két szféra közötti személyi átfedések, a pozíciók vertikális halmozódása, valamint a szegmenseket keresztező pályaképek - amelyekre a korábban említettek mellett Teleszky János, Fabinyi Tihámér vagy Imrédy Béla szolgálhat például - egyszersmind relativizálják is a ketős struktúra tézis relevanciáját.” (Lengyel 1989a, 102.)

⁹⁴ Vö. Tímár 1998, Tímár 2003.

⁹⁵ A polgár és polgáriasság fogalmak egy másfajta értelmezési lehetőségét mutatja, amikor a polgáriasság sajátos habitust, szociális beállítódást, gyakorlatot takar, szemben a polgár rendszerint csak szociológiai változók mentén, tehát külsőleg ismérvek alapján leírt alakjával (vö. Reitmayer 1999, Hettling 2002). „»Bürgerlichkeit« soll daher definiert werden als eine spezifische Habitusform, also als Wahrnehmungsschema, System von sozialen Einstellungen und Grundlagen der Erzeugung von Praktiken.” (Reitmayer 1999, 67.)

⁹⁶ Vö. Lackó 1980.

lenére lényeges kérdéseket nem járt még körbe e tekintetben sem a történet-tudomány: vajon beszélhetünk-e nem városi nagypolgárságról; vagy élhet-e egy budapesti nagypolgár Kőbányán vagy Angyalföldön? Nagypolgárnak tekinthető-e a nagyiparos famíliákból származó Haggenmacher Sándor és Pekár Zsuzsa házaspár, akik tetemes földbirtokot és egy – Pekár Zsuzsa leírása szerint – kitűnően működő gazdaságot vezetve Győr mellett éltek kastélyukban. Pekár Zsuzsa már visszaemlékezésének alcímében megadja a kérdésre az igenlő választ.⁹⁷ Sajnos az sem mutatkozik könnyebb kérdésnek, ha a lakás méretére és felszereltségére kérdeztünk rá. Hiszen hány szobás lakásnál is kellene meghúznunk a nagypolgári lakás szintjét? A történeti szakmunkák a három-négy szobás lakást általában még a középosztályhoz tartozónak vélik, s jellemzően az öt-hat szobás lakásnál kezdik a vizsgálatot. De miként értékeljük a hatszobás lakásban lakó orvos családfőt, amikor kiderül róla, hogy egy szobát vizsgálonak egyet pedig várónak használ, tehát a családnak már csak négy marad?

Gyakran vizsgált kérdés a lakás mellett a cseléd tartás ügye. Egy nagypolgári lakás különösen elképzelhetetlen a családdal együtt élő cseléd nélkül. Miként arra Gyáni Gábor rámutatott, a cseléd tartás nem jelent a két háború közötti időszakra nézve egyértelmű helyzetmeghatározó elemet, de annak hiánya a nagypolgárságra nézve feltétlen ilyen kellett, hogy legyen. Hasonlóan egyértelmű jelzésnek tűnik a lakók társadalmi állására nézve, ha a lakásban albérlő, társbérlő vagy ágybérlő fordult elő. Kivéve persze, ha az éppen ott tartózkodó (távolabbi) rokon került albérlőként a statisztikába, hiszen ki tudja, kértek-e tőle tényleges bérleti díjat.

A foglalkozás állandó kérdésnek számít a szociológiai vizsgálatokban egy személy társadalmi státusának meghatározásakor. Nagypolgár-definíciókban ugyanakkor külön kiemeltük, hogy nem tevékenység alapján különítjük el a polgárságot. Ennek megfelelően talán nem is önmagában a foglalkozás, hanem az ezzel összefüggő iskolai végzettség lehet az érdekes a nagypolgárság szempontjából. A cselédkérdéshez hasonlóan viszonylag könnyen kijelenthető, hogy nehéz elképzelni a fizikai dolgozók között nagypolgári életvitelt vagy kultúrát. Ám a foglalkozás szellemi jellege mellett már fogósabb kérdés, hogy milyen iskolai végzettségűnél kellene a nagypolgárság határát meghúzni. Weis és Ránki a négy köziskolai osztály elvégzésében látta a polgárság iskolai végzettségének alsó határát, de ekként mérlegelhető lehetne akár az érettségi is, mint ami az úriemberségnek (tishti kardbojt, párbajképesség) az első világháború után is elfogadott előfeltétele volt.

A vagyon és jövedelem szintén a leggyakoribb státusmérce közé tartozik. Vörös Károly kizárólag az adó alapján határozta meg a maga nagypolgárság-, nagyburzsoázia-fogalmát. Arra is vannak példák, mennyiben kellene meghatározni a nagypolgári státushoz tartozó jövedelemértéket (lásd Neubauer, Matolcsy). A jövedelemadatok megbízhatósága viszont továbbra is egy vizsgálandó,

⁹⁷ Pekár 2002.

kalkulálandó tényező (bevallott jövedelem), hiszen miként a ma, úgy a korábbi korok vagyonosai sem szerették megmutatni, mijük van. Az is további kérdés, melyik jellemezheti jobban a nagypolgári státust: a vagyon vagy a jövedelem. Nagypolgárnak tekinthető-e valaki, akinek nincs nagy vagyona, csak nagy jövedelme? Scitovszky Tibor például azt jegyezte fel bankvezér apjáról, hogy a család – s ebben nagy szerepe volt a feleségnek – rendszeresen felélte az apa tetemes havi fizetéseit. Scitovszky joggal szerepel a legnagyobb jövedelmek után adózók között, de vajon milyen „helyezést” érne el, ha csak egy vagyon alapú rangsorban néznénk a helyét. (Ráadásul a vagyonra vonatkozó források megbízhatóságával szemben még több kérdés merül fel, az adóstatisztikákhoz hasonló „vagyonstatisztikák” ugyanis hivatalosan nem készültek.⁹⁸) A jövedelem és vagyon jelentőségének a két háború közötti változására – a milliomosok számának csökkenésére a nagy jövedelműek körében – egyébként Gyáni Gábor is felhívja a figyelmet.⁹⁹ S mindez azt is jól példázza, hogy a nagypolgárság csoportja változik – s ezen keresztül a státuszjelző változói is változnak – az időben: gondoljunk csak az első világháború után jelentkező új nemzetállami határokra, a háborús konjunktúrára vagy az infláció jelenségéből adódó társadalmi mozgásokra.¹⁰⁰

A legtöbb fentebb felvetett kérdés még kifejtésre vár, méghozzá jellemzően mikroszintű vizsgálatokkal alátámasztott kifejtésre. Az olyan polgári kulturális ismérvek, mint a teljesítmény és a munka jelentőségébe vetett hit, az iskoláztatás fontossága eleve nem is vizsgálhatók makroszinten, de a szabadidő-eltöltéshez, a nyaralás intézményéhez, az iskolaválasztás szempontjaihoz vagy a lakáshasználat módjaihoz is a mikrovizsgálatokon keresztül vezet az út. Ezek révén lehet majd árnyalni az arisztokrácia és nagypolgárság (mennyire „polgár”) vagy a nagypolgárság és felső középpolgárság (mennyire „nagy”) közötti különbségtétel kérdését, polgári vagy nagypolgári önmeghatározás sajátosságait, de a státust jelző változók megítélésében is további eredményeket hozhat majd. Pekár Zsuzsa példája világosan megmutatja, hogy egy a korábbi társadalomleírásokból – például Hanák vagy Erdei elemzéseiből – kilógó egzisztencia is megragadhatóvá válik a nagypolgárság kulturális, életmód szerinti meghatározása során. Vagyis most már nem a definíció kialakítása a kérdés, hanem a tartalommal való megtöltése. Az ehhez szükséges mikrovizsgálatok kiegészítőül, háttér tanulmányaiként a makroszintű elemzések szolgálhatnak. Egy ilyenre kíván példaként szolgálni a következőkben bemutatásra kerülő vizsgálat, melyben az 1930-as egyedülálló budapesti lakásstatisztika alapján a nagylakásokban (az öt- és annál több szobás lakásban) élők társadalmi összetételén és a lakások felszereltségén keresztül azt vizsgálom, mennyiben lehet a lakás a nagypolgárságot meghatározó indikátor.

⁹⁸ Vannak ellenben nem hivatalos kiadványok, amelyek személyre bontva ismertetik az olvasóval a legnagyobb jövedelmeket és vagyonokat (vö. *Amit bevallottak és amit nem...* 1938, Bíró-Tibor 1937, Zentay [szerk.] 1936, Zentay 1941, Zentay 1943).

⁹⁹ Gyáni 1998, 218.

¹⁰⁰ A változást osztrák viszonylatban vizsgálta Eigner 2003.

Nagylakások Budapesten 1930-ban

Az 1930-as esztendő több okból is kedvező a vizsgálatra: egyrészt 1930-ban még tartott a bethleni konszolidáció időszaka, az 1929 októberében kezdődő világgazdasági válság hatása az 1929. december 31-ei eszmei határidővel készült lakásfelvételi eredményeket jellemzően még nem módosíthatta, másrészt a népszámlálás mellett felmért budapesti lakáshelyzetről kiadott statisztika-gyűjtemény (sajnos) a korszakban (is) unikumnak számít. A budapesti lakásviszonyok nagyon részletes elemzését teszi lehetővé, hogy az 1930. évi XXV. törvénycikk a népszámlálás mellett „a lakási célra szolgáló épületeknek és a lakásoknak” az összeírását is elrendelte, s ennek eredményeit a budapesti lakásokra vonatkozóan a Székesfőváros Statisztikai Hivatala külön kiadványban jelentette meg.¹⁰¹ A statisztikák alapján lehetőség van arra, hogy az irodalomban nagypolgári mérceként elfogadott ötszobás lakásméretet (lásd Neubauer, Ránki) közelebbről megvizsgáljuk: Vajon mennyire felelhetnek meg a budapesti ötszobás és annál nagyobb lakások a nagypolgári életvitelnek? Milyen társadalmi csoporthoz tartozó családok lakták ezeket a lakásokat?

Az 1930. január 1-je és 10-e között végrehajtott összeírás szerint Budapesten 1 006 393 fő élt összesen 286 432 lakásban, ebből levonva az „intézeti”¹⁰² és „egyéb bérlemények”¹⁰³ számát és lakosságát, az általunk megvizsgálandó úgynevezett „rendes”¹⁰⁴ lakásokban (244 251 db) lakó népesség 916 210 fő volt. Ezek között keressük tehát azokat, akik ötszobás vagy annál nagyobb lakásban éltek, s lakásviszonyaik – a statisztika alapján ellenőrizve – nagypolgári életmódnak felelhetnek meg.

A 244 251 rendes lakás közül 7643 – vagyis az összes 3,1%-a – volt öt- vagy annál több szobás, ebben lakott 40 369 budapesti – a rendes lakások 916 210 lakosának 4,4%-a.¹⁰⁵ A nagy lakások átlagos 3,1%-os arányánál magasabb arányban

¹⁰¹ *Utasítások... 1930; Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 1932.*

¹⁰² Intézeti háztartásként rögzített lakások: katonai célú intézet; tan- és nevelőintézet; szegényházak, ápolók, hajléktalanok menhelyei; pénzügyi és vámfelügyelői laktanyák; árvaházak; kórházak, gyógyintézetek; kolostorok; emberbaráti intézetek; szállodák, penziók; fürdők; munkáskaszárnyak és telepek; különböző otthonok; fogházak; rendőri intézetek; egyéb intézetek. A statisztika 556 ilyen háztartást regisztrált 41 542 fős népességgel (*Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 1932, 348–349*).

¹⁰³ Egyéb bérleményként regisztrált lakások: bolt, lakással kapcsolatban; műhellyel, műteremmel kapcsolatos lakások; istállóval, raktárral, más gazdasági helyiséggel kapcsolatos lakások; boltok, üzletek lakás nélkül; műhelyek; raktárak; közhivatali helyiségek; magánhivatalok, irodahelyiségek; gyári, ipari helyiségek; egyleti, kaszinói helyiségek; iskolai helyiségek; kisdudvók, gyermekkertek, menhelyek; tudományos intézetek; fürdők; múzeumok, könyvtárak; színház, tánc- és zenetermek; gazdasági épületek; istálló; színek, kocsiszínek; vasúti helyiségek; posta-, táviró- és telefonhelyiségek; egyházi célú helyiségek, egyéb; bódék, szükséglakások; hajók; komédiáskocsik; szabad ég alatt. Az ilyen bérlemények közül 28 777-nek nem volt lakója, 41 625 bérleménynek pedig 48 641 lakója volt. (*Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 1932, 361*.)

¹⁰⁴ Rendes, vagyis nem intézeti és nem egyéb bérlemény.

¹⁰⁵ *Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 1932, 2–3.* – A 40 369 fő összesen 7146 lakásban élt, mivel 497 nagylakás lakatlan volt az összeírás idején. Az egy lakásra jutó lakosok átlaga tehát az

voltak találhatóak öt- vagy annál több szobás lakások az akkori I. kerület (6,7%), a II. kerület (5,4%), a XI. kerület (4%), a XII. kerület (5,8%), a IV. kerület (12,9%), az V. kerület (8,1%) és a VI. kerület (4,8%) területén.¹⁰⁶ A népességszámot vizsgálva is hasonló eredményre jutunk: a fenti kerületekben lakott a nagylakásokban lakó népesség átlag 4,4%-os arányánál nagyobb arányban a lakosság nagy lakásokban: I. kerület (9,8%), II. kerület (8,2%), XI. kerület (5,8%), XII. kerület (6,5%), IV. kerület (17,9%), V. kerület (11,4%) és VI. kerület (6,8%). Az adatokból szembetűnő, milyen nagy arányban fordultak elő öt- vagy annál több szobás lakások a IV. és V. kerületben, Pest belső kerületeiben.¹⁰⁷

A nagylakások többsége a lakóépületek I. emeletén (31,3%) és II. emeletén (22%) feküdt, vagyis a fővárosi többemeletes bérházak legreprezentatívabb helyén, de nagyobb arányban fordultak még elő öt- vagy annál több szobás lakások a földszinten (19,4%), esetleg a III. emeleten (13,7%) is. Előfordultak ugyanakkor nagylakások a félemeleten, a III. emelet felett és akár több emeletre kiterjedve is. Mivel egy ötszobás lakás minimum hat helyiséget jelentett (a szobákat legalább egy konyha egészítette ki), nem meglepő, hogy a nagylakások 66,9%-a vegyes fekvésű, vagyis egyaránt nézett az utcára és az udvarra – feltehetően a nagy lakószobák nyíltak az utcára. További 21,2%-a a nagylakásoknak csak az utcára nézett, 11,9%-a viszont csak az udvarra.¹⁰⁸

Az öt- vagy annál több szobás lakások infrastrukturális ellátottsági mutatói igen jónak mondhatók. A nagylakások 99,7%-a rendelkezett vízvezetékkel, 99,8%-a vízöblítéses WC-vel, 91,7%-a gáz- és villanyvezetékkel, 99,5%-a villanyvezetékkel. A nívumnak számító központi fűtés ugyanakkor csak a nagylakások 26,2%-ban volt megtalálható, melegvíz-szolgáltatással pedig 16,8%-uk volt felszerelve, ezek feltehetően új építésű lakások voltak.¹⁰⁹

A nagylakások adatai felszereltségük, épületbeli és városbeli fekvésük alapján megerősíteni látszanak a nagypolgári lakásméretet öt szobánál meghúzó hipotézist. A 7643 öt- vagy annál több szobás lakás 71,9%-a (5448 lakás) az I., II., XI., XII., IV., V. vagy VI. kerületben feküdt, a lakások 76,4%-a pedig (5836 lakás) az épület földszintjén, I., II. emeletén volt található, vagy több emeletre is kiterjedt, és több mint 90%-uk rendelkezett víz-, gáz- és villanyellátással, valamint vízöblítéses WC-vel. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Angyalföldön és Kőbányán is regisztráltak nagylakásokat, miként a III. emeletnél magasabban vagy csak udvari fekvéssel is. Egy ötszobás VI. emeleti lakás értéke s ebből adódóan lakói is, jelentősen eltérték egy I. emeletiétől. Hasonló mondható el egy kőbányai és egy ugyanolyan nagyságú belvárosi lakás ösz-

öt vagy annál több szobás lakások esetében 5,6 fő volt (Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 1932, 7. táblázat).

¹⁰⁶ A kerületek beosztása eltért a maitól. IV. kerület: Belváros; V. kerület: Lipótváros; VI. kerület: Terézváros.

¹⁰⁷ A részletes adatokat lásd az 1. és 2. mellékletben.

¹⁰⁸ A részletes adatokat lásd a 3. mellékletben.

¹⁰⁹ A részletes adatokat lásd a 4. mellékletben.

szezhasonlításakor. Mindez arra figyelmeztet, hogy az öt- és annál több szobás lakások nem képeznek homogén csoportot. További szempontokat kell az elemzésbe bevonni ahhoz, hogy e csoportból a nagypolgári lakásviszonyoknak megfelelő lakásokat lehatároljuk. Meg kell vizsgálni például a lakásban lakó személyeket is.

A lakás lakóinak vizsgálata nem csak a családfő társadalmi helyzetének vizsgálatára terjed ki. Ha egy lakásban társbérlő, albérlő, ágybérlő lakik, vagy ha nincs háztartási alkalmazott, a lakás bérlőjének/tulajdonosának nagypolgári státusa a lakás mérete vagy saját „társadalmi állása” ellenére kérdésessé válhat. (Mivel a társbérlő családon belüli státusáról a statisztika nem őrzött meg közelebbi információt, nem lehet különválasztani a lakásfenntartás anyagi terheinek csökkentése érdekében a lakásba fogadott idegent, és a például fővárosi tanulmányainak idejére befogadott rokont. Bár azért az mindenképpen jelzésértékű, hogy a családfő nem családtagként emlékezik meg róla a felmérés során.) 1930-ban a budapesti nagylakások közül 268-at a főbérlő társbérlővel közösen tartott fenn, 998-ban regisztráltak az összeírásakor albérlőt, 14-ben pedig ágybérlőt, és legalább 399 olyan nagylakás volt,¹¹⁰ amelyben nem jegyezték fel sem cselédet, sem házvezetőnőt, sem takarítónőt, semmilyen háztartási segéderőt.¹¹¹ A családfő társadalmi állása után tehát ezeket a szempontokat is érvényesíteni kell a vizsgálatban (1. táblázat).

1. táblázat. Az öt- vagy annál több szobás lakások száma a családfők társadalmi állása szerint

		SZOBÁK SZÁMA					ÖSSZESEN
		5	6	7	8	8+	
Munkás és egyéb segédszemélyzet	Munkás	5	2	-	-	-	7
	Kereskedelmi alkalmazott	82	14	2	-	-	98
Önálló gazdasági foglalkozást űző	Földbirtokos	91	50	31	28	51	251
	Iparos	190	65	37	12	11	315
	Kereskedő	393	107	34	13	8	555
	Közlekedési vállalkozó	7	2	-	-	-	9

¹¹⁰ Ez a szám csupán irányszám, a háztartási segéderő nélküli lakások legkisebb számát jelenti, a valóságban valószínűleg magasabb volt. Az öt és annál több szobás lakások közül 6255 lakásban regisztráltak házicselédet, 349-ben gazdasszonyt, házvezetőnőt és 143-ban takarítónőt. Egy lakásban akár mind a három háztartási alkalmazott regisztrálásra kerülhetett – a házvezetőnő alá például feltehetően tartozott cseléd is –, de mivel nem tudható, mekkora a számok között az átfedés, abból indultam ki, hogy ha nincs átfedés, vagyis minden feljegyzett háztartási alkalmazott más-más lakásban élt, legalább 399 olyan nagylakás marad, ahol nem él háztartási alkalmazott.

¹¹¹ Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 1932, 79. táblázat.

		SZOBÁK SZÁMA					ÖSSZESEN
		5	6	7	8	8+	
Értelmiség	Magántisztviselő	873	295	126	57	45	1396
	Köztisztviselő	590	156	65	19	29	859
	Katonatiszt	67	18	1	1	-	87
	Szabadfoglalkozású	961	386	130	69	28	1574
	Nyugdíjas, vagyonából élő	1048	372	111	46	46	1623
Egyéb és ismeretlen	Háztartásbeliek, magánzók	180	49	20	3	4	256
	Egyéb foglalkozásúak	72	19	11	6	4	112
	Ismeretlenek	3	1	-	-	-	4
Lakott lakások száma		4562	1536	568	254	226	7146
Nem lakott lakások száma		222	106	61	46	62	497
Összesen		4784	1642	629	300	288	7643

Megjegyzés: A dőlt karakterrel jelzett adatok saját számítás eredményei.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 60. táblázat.

A 7146 lakott nagylakásból 105 lakást fizikai dolgozó családfővel jegyeztek fel, ezeket ki kell hagynunk a nagypolgári lakásviszonyokkal bíró nagylakások köréből, mivel a nagypolgár fogalmával nem összeegyeztethető a fizikai munka. (A két kategória által képviselt 105 lakás egyébként nem éri el a 7146 lakásos minta 1,5%-át sem.¹¹²) Megvizsgálandó tehát a maradék 7041 nagylakás. A forrás adottságai azonban további megszorítást kényszerítenek ki, mivel a statisztika a részletes adatok közlésekor egy közös csoportba („Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak”) vonta össze a földbirtokosokat, közlekedési vállalkozókat, katonatiszteteket, háztartásbelieket, magánzókat, egyéb és ismeretlen foglalkozásúakat. E kategóriák tényleges lakásviszonyait közelebről megvizsgálni nem lehetett, így kénytelen voltam a vizsgálati kört további 719 lakással csökkenteni. Ez a kényszerű szűkítés olyan potenciális nagypolgári elemeket is kizárt a vizsgálatból, mint a foglalkozás szerint jellemzően magánzóként feltüntetett gazdag özvegyasszonyokat,¹¹³ ugyanakkor ezáltal a mintából arisztokrata elemek is kiestek. (A földbirtokosok közé is kerülhettek persze nem arisztokraták is.)

A fizikai munkát végző családfő alapján (105 lakás fizikai dolgozó családfővel) és a statisztika sajátossága miatt kikényszerített (719 egyéb és ismeretlen

¹¹² A munkás családfővel feltüntetett nagylakások közül csak 3 lakásban volt házcseléd, 4 lakásban lakott albérlő, egyben pedig társbérlő. A kereskedelmi alkalmazottak lakásai közül 39-ben regisztráltak albérlőt, 4 esetben pedig társbérlőt. Mivel nem tudni, de nem zárható ki, hogy egy társbérlővel bérelt lakásban albérlő is élt, csak azt szögezhetjük le, hogy legalább 39 lakást ki kellene zárni a nagypolgári lakások közül az albérlő és/vagy társbérlő jelenléte miatt. Ugyanakkor a 98 lakás közül 81-ben jegyeztek fel házcselédet. Sok esetben tehát az albérlő és/vagy társbérlő mellett cseléd is élt a háztartásban, sőt esetleg az albérlő/társbérlő anyagi hozzájárulása tehetné lehetővé a cselédtartást (vö. Pogány 2000).

¹¹³ A magánzó özvegyasszonyok jellemzően a férjük által hátrahagyott tüzlet, cég, ház jövedelmeiből vagy nyugdíj/kegydíjből éltek.

foglalkozásúak lakása) szűkítés után a megvizsgálandó lakások száma 6322-re csökkent. Ezekről kell eldönteni, mekkora hányaduk felelhet meg egy nagypolgári lakásnívónak.

A 6322 lakás családfőinek megoszlása: iparos 315 fő, kereskedő 555 fő, magán-tisztviselő 1396 fő, köztisztviselő 859 fő, szabadfoglalkozású 1574 fő, nyugdíjas, vagyonából élő 1623 fő. E lakásokra vonatkozóan részletes adatokkal rendelkezünk a lakás felszereltségét, fekvését, a szobák fekvését illetően, illetve cseléd, al-/társ-/ágybérlő jelenlétét tekintve.¹¹⁴ Mivel nem tudjuk az egyes szempontokat együttesen, kereszttáblában vizsgálni, a nagypolgári lakásviszonyoknak megfelelő lakások számát tekintve csak egy közelítő értéket adhatunk minden esetben. A statisztika alapján nyerhető adatokat a 2.a-c táblázatok mutatják.

2.a táblázat. Az iparos és kereskedő családfővel feljegyzett nagylakások részletes adatai

	315 (100%) IPAROS			555 (100%) KERESKEDŐ		
A lakásban lakik	cseléd	260	82,5%	cseléd	504	90,8%
	gazdasszony, házvezetőnő	14	4,4%	gazdasszony, házvezetőnő	20	3,6%
	takarítónő	7	2,2%	takarítónő	4	0,7%
	társbérlő	9	2,9%	társbérlő	19	3,4%
	albérlő	50	15,9%	albérlő	68	12,3%
	ágybérlő	0	–	ágybérlő	0	–
	nincs albérlő	265	84,1%	nincs albérlő	487	87,7%
A lakás elhelyezkedése	III. emelet	35	11,1%	III. emelet	101	18,2%
	IV. emelet	19	7,6%	IV. emelet	53	10,8%
	V. emelet	4		V. emelet	7	
	VI. emelet	1		VI. emelet	0	
A lakásban van	vízvezeték	315	100%	vízvezeték	555	
	villanyvezeték	314	99,7%	villanyvezeték	554	99,8%
	gázvezeték	289	91,2%	gázvezeték	543	97,8%
	vízöblítéssel WC	312	99%	vízöblítéssel WC	554	99,8%

2.b táblázat. A magán- és köztisztviselő családfővel feljegyzett nagylakások részletes adatai

	1396 (100%) MAGÁNTISZTVISELŐ			859 (100%) KÖZTISZTVISELŐ		
A lakásban lakik	cseléd	1256	90%	cseléd	731	85,1%
	gazdasszony, házvezetőnő	124	8,9%	gazdasszony, házvezetőnő	24	2,8%
	takarítónő	17	1,2%	takarítónő	19	2,2%
	társbérelő	39	2,8%	társbérelő	50	5,8%
	albérelő	155	11,1%	albérelő	82	9,5%
	ágybérelő	5	0,4%	ágybérelő	0	-
	nincs albérelő	1241	88,9%	nincs albérelő	777	90,5%
A lakás elhelyezkedése	III. emelet	177	12,7%	III. emelet	81	9,4%
	IV. emelet	100	8,5%	IV. emelet	42	5,5%
	V. emelet	19		V. emelet	5	
	VI. emelet	0		VI. emelet	0	
A lakásban van	vízvezeték	1395	99,9%	vízvezeték	859	
	villanyvezeték	1396	100%	villanyvezeték	858	99,9%
	gázvezeték	1317	94,3%	gázvezeték	782	91%
	vízöblítéses WC	1395	99,9%	vízöblítéses WC	859	100%

2.c táblázat. A szabadfoglalkozású és nyugdíjas, vagyonából élő családfővel feljegyzett nagylakások részletes adatai

	1574 (100%) SZABAD-FOGLALKOZÁSÚ			1623 (100%) NYUGDÍJAS, VAGYONÁBÓL ÉLŐ		
A lakásban lakik	cseléd	1433	91%	cseléd	1395	86%
	gazdasszony, házvezetőnő	74	4,7%	gazdasszony, házvezetőnő	57	3,5%
	takarítónő	39	2,5%	takarítónő	30	1,8%
	társbérelő	43	2,7%	társbérelő	73	4,5%
	albérelő	159	10,1%	albérelő	260	16%
	ágybérelő	3	0,2%	ágybérelő	2	0,1%
	nincs albérelő	1415	89,9%	nincs albérelő	1363	84%
A lakás elhelyezkedése	III. emelet	281	17,9%	III. emelet	229	14,1%
	IV. emelet	115	8,2%	IV. emelet	98	7%
	V. emelet	10		V. emelet	15	
	VI. emelet	4		VI. emelet	0	
A lakásban van	vízvezeték	1574	100%	vízvezeték	1623	
	villanyvezeték	1572	99,9%	villanyvezeték	1621	99,9%
	gázvezeték	1527	97%	gázvezeték	1507	92,9%
	vízöblítéses WC	1574	100%	vízöblítéses WC	1623	100%

Ahogy már a lakásra vonatkozó adatokból is kitűnt, a budapesti nagylakások felszereltségéhez hozzátartozott a víz- és villanyvezeték, a vízöblítéses WC és többnyire a gázvezeték is. A megfelelő felszereltség hiánya miatt egy-két lakást lehetne csupán kizárni. A nagypolgári lakásviszonyoknak viszont semmiképpen nem felelhet meg, ha a lakásban nem lakik cseléd, vagy ha albérlő él a lakásban. Mivel nem tudni, milyen arányú az átfedés a cseléddel és házvezetőnővel, illetve takarítónővel nem rendelkező lakások, valamint a társbérlős, albérlős, ágybérlős lakások viszonyában, ezért a két legnagyobb csoport, a házcselédek és az albérlők jelenléte alapján végeztem számításokat. Olyan keresztábla nem állt rendelkezésemre, amelyben cseléd- és albérlőtartás összefüggését elemezhettem volna, ezért egy bizonyos minimumot kerestem: például a 315 iparos lakás közül legalább 260-ban volt háztartási segéderő és legalább 50-ben volt jelen al-/társ-/ágybérlő. Azokat a lakásokat kerestem, ahol (nagy valószínűséggel) nincs al-/társ-/ágybérlő, de van háztartási segéderő.¹¹⁵ Az iparoslakások esetében a 315-ből legfeljebb 260 ilyen lakás van, az 555 kereskedőlakásból maximum 487 felel meg a kritériumoknak, a magántisztviselők lakásai közül 1241, a köztisztviselőké közül 731, a szabadfoglalkozásúak lakásaiból 1415, a nyugdíjas, vagyonából élők közül legfeljebb 1363. Összesen tehát a megvizsgált 6322 nagylakásból 5497 felelhet meg a nagypolgári lakásviszonyoknak. Ez a rendes, lakott lakásoknak (239 508 db) a 2,3%-a. A statisztika alapján nem volt lehetőség megvizsgálni a közlekedési vállalkozók (9 lakás), katonatisztek (87 lakás) és háztartásbeli, magánzók (256 lakás) összesen 352 lakását. Ha e 352 lakás esetében a fenti hat társadalmi csoport vizsgálata során kapott átlagos szűkítést (13,1%) alkalmazzuk, becslés alapján a 352 lakásból legfeljebb 306 felelhetne meg a nagypolgári lakásviszonyoknak. A budapesti nagylakások közül így összesen 5803 feltehetően (leginkább) nagypolgári lakást találtam, ami a rendes lakások (239 508 db) 2,4%-át tette ki.

A cseléd-albérlő szempontok együttes alkalmazásával tehát az eredeti 6322 lakás 13,1%-át szűrtük ki, a legtöbbet az iparosok lakásai közül (17,5%-ot), a legkevesebbet a szabadfoglalkozású családfők lakásaiból (10,1%-ot). A vizsgálat akkor lehetne igazán következetes, ha a III./IV. emelet felett levő nagylakásokat is kivonhatnánk a vizsgálati körből, de mivel nem biztos, hogy a már eddig levont lakások között nincsen ilyen fekvésű, így a lakás fekvésének szempontját nem alkalmaztam a szűkítés során.

Az öt- vagy annál több szobás lakások tehát több mint 80%-ban valóban nagypolgári lakásszínvonalat jelentenek, elfogadhatók a nagypolgári lét mércé-

¹¹⁴ A lakás lakóira vonatkozó adatok forrása: *Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok*. 1932, 83. táblázat, fekvésére vonatkozóan lásd i. m. 24. táblázat, felszereltségére vonatkozóan: i. m. 28. táblázat.

¹¹⁵ A 315 lakásból 260-ban van házcseléd, és 265-ben nincsen albérlő, tehát a „van cseléd, de nincs albérlő” közös halmazba legfeljebb 260 lakás kerülhet bele. A kereskedőlakások esetében az eljárás ugyanez: 504 lakásban volt házcseléd, és legalább 487-ben volt al-/társ-/ágybérlő, a „van cseléd, de nincs albérlő” kategóriába tehát legfeljebb 487 lakás eshet.

jeként. Az állítást egy másik oldalról is megerősíthetjük, ha megvizsgáljuk az öt- vagy annál több szobás lakások átlagos éves lakbérét. Amikor „havi 200 pengő fixszel az ember könnyen viccel”-t, akkor ezekért a nagylakásokért a következő összegeket kellett kifizetni (3. táblázat):

3. táblázat. Az öt- és annál több szobás lakások átlagos lakbérének alakulása

	SZOBÁK SZÁMA				
	5	6	7	8	8+
Éves átlagos lakbér pengőben	3168	4105	5008	5877	6506
Havi átlagos lakbér pengőben	264	342	417	490	542

Megjegyzés: A dőlt karakterrel jelzett adatok saját számítás (kerekített) eredményei.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 120. táblázat.

Míg a lakberek alakulása a lakók láthatóan magas jövedelemszintjére utal, a lakások tulajdonviszonyainak vizsgálata az öt- vagy annál több szobás lakások lakóinak vagyoni erejét mutatja. Minél nagyobb a szobaszám, annál általánosabb jelenség, hogy a tulajdonos lakja azt. Az összes budapesti lakott lakásnak 4,3%-ában lakott a lakásban a tulajdonos, a nyolc- vagy annál több szobás lakások esetében ez az arány eléri az 50-60%-ot (4. táblázat).

4. táblázat. Az öt- vagy annál több szobás lakások megoszlása tulajdonviszony szerint

	SZOBÁK SZÁMA					BUDAPEST ÖSSZESEN
	5	6	7	8	8+	
Lakott lakások száma	4562	1536	568	254	226	239 508
Háztulajdonos által lakott lakások száma	868	477	212	124	135	10 382
Háztulajdonos családtagja(i) által lakott lakások száma	143	68	29	18	11	2 248
Természetbeni lakások száma	198	62	23	9	12	27 071
Egyéb címen nem fizet bért	49	14	2	2	1	1 056
Bérbe adott lakások száma	3304	915	302	101	67	198 751

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 259. és 270. táblázat.

Az 1930-as évben felmért budapesti lakásviszonyok vizsgálatának eredményeit az 5. táblázat összegzi.

5. táblázat. A vizsgálat összegzése

	5 VAGY TÖBB SZOBÁS LAKÁS ÖSSZESEN	EBBŐL NAGYPOLGÁRI LAKÁS	AZ ÖSSZES NAGYPOLGÁRI LAKÁS SZÁZALÉKÁBAN
Iparos családfők lakásai	315	260	4,7
Kereskedő családfők lakásai	555	487	8,9
Magántisztviselő családfők lakásai	1396	1241	22,6
Köztisztviselő családfők lakásai	859	731	13,3
Szabadfoglalkozású családfők lakásai	1574	1415	25,7
Nyugdíjuktól, vagyonuktól élő családfők lakásai	1623	1363	24,8
Összesen	6322	5497	100

Forrás: Az előző táblázatok adatai (saját számítás).

A nagypolgári lakáskörülmények között élők negyede szabadfoglalkozású családfő volt, a szabadfoglalkozású családfők lakásai közül kellett a nagypolgári szűrés során a legkevesebb lakást kizárni, tehát több szempontból is ők mutatkoztak a leginkább nagypolgári lakásban lakó rétegnek. Ugyanakkor az ő esetükben kell leginkább számolni a lakásnak munkahelyként való használatával is, amit a statisztika jótékony homályban hagy, s ezért még csak megbecslülni sem lehet, mennyire szűkítette le a család életterét a családfőnek a foglalkozásából adódó térgénye. Magas, 20% felett található a nyugdíjuktól, vagyonuktól élők, illetve a magántisztviselők aránya is. A nagy vagyonú iparosok és kereskedők között sokszor hangsúlyozott jelentős eltérés itt is megmutatkozott, közel kétszer annyi kereskedő családfőt találunk nagylakásokban nagypolgári életminőségben, mint iparost. A kereskedők és iparosok együttes aránya (13,6%) hozzávetőleg megegyezik a köztisztviselő családfők mintabeli arányával (13,3%), tehát korántsem elhanyagolható a köztisztviselő családfők nagypolgári lakásokbeli jelenléte.

Az összesen közel 5500 budapesti nagypolgári lakás, illetve abban lakó családfő jóval több, mint a finánciókések szűk 50 családcsoportha, de Hanák (országosan) 800–1000 családcsoportha rétegének is, melyet a dualizmus korára jelzett, az ötszöröse, és Weis (országos) „felső négyezerét” is felülmúlja. A korabeli adóstatisztikákra épülő becslések, Neubauer és Matolcsy „felső osztályai” viszont számosabbak, mint a budapesti eredmény. Neubauer országosan 8000 családra, 24 000 főre, Matolcsy országosan összesen 52 000 főre (körülbelül 17 000 családra) tette a legvagyonosabbak rétegét.

Az elemzés alapján kijelenthető, hogy az öt- vagy annál több szobás lakások hozzávetőleg (átlag 86,9%-ban) megfelelő mércét jelentenek a nagypolgári lakásviszonyok tekintetében Budapesten, bár társadalmi rétegenként eltérő mértékben. A vizsgálat ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a nagylakásban lakás önmagában nem jelent nagypolgári létet, hiszen néhány nagylakás a

felszereltsége alapján, jóval több pedig a családfő fizikai munkája, az ott lakó albérlő vagy a hiányzó háztartási segéderő miatt nem tekinthető nagypolgárinak. A statisztika ráadásul megválaszolatlanul hagyja a lakáshasználat kérdését is, és arra sem ad választ, miként határozhatta meg a benne lakó a saját társadalmi helyzetét.

MELLÉKLETEK

1. melléklet. Az öt- vagy annál több szobás lakások közigazgatási kerületek szerinti bontásban

KERÜLET	SZOBÁK SZÁMA					ÖSSZESEN	A KERÜLETEK ÖSSZES LAKÁSA	5-8+ SZOBÁSOK ARÁNYA (%)
	5	6	7	8	8+			
I.	274	74	31	23	33	435	6 525	6,7
II.	429	147	59	29	37	701	13 004	5,4
III.	83	30	8	8	4	133	15 925	0,8
XI.	307	77	42	21	20	467	11 758	4,0
XII.	309	157	64	47	37	614	10 630	5,8
IV.	431	193	73	14	27	738	5 722	12,9
V.	856	288	115	40	26	1325	16 194	8,2
VI.	655	267	122	71	53	1168	24 095	4,8
VII.	454	89	24	5	7	579	32 253	1,8
VIII.	424	136	40	18	22	640	33 754	1,9
IX.	221	66	9	4	4	304	23 254	1,3
X.	127	35	12	7	3	184	16 173	1,1
XIII.	18	4	4	-	-	26	18 349	0,1
XIV.	196	79	26	13	15	329	16 615	2,0

Megjegyzés: A dőlt karakterrel jelzett adatok saját számítás (kerekített) eredményei.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás... Lakásvizonyok. 2. táblázat.

2. melléklet. Az öt- vagy annál több szobás lakások lakóinak száma közigazgatási kerületek szerinti bontásban

KERÜLET	SZOBÁK SZÁMA					LAKÓK ÖSSZESEN	A KERÜLETEK ÖSSZES LAKOSA	LAKÓK ARÁNYA (%)
	5	6	7	8	8+			
I.	1330	429	173	147	238	2317	23 678	9,8
II.	2241	828	342	217	279	3907	47 451	8,2
III.	424	151	60	44	10	689	55 511	1,2
XI.	1605	450	215	121	160	2551	43 841	5,8
XII.	1126	606	248	160	175	2315	35 350	6,5
IV.	2174	1040	403	83	171	3871	21 577	17,9
V.	4358	1623	697	265	144	7087	62 209	11,4
VI.	3315	1492	746	421	392	6366	93 812	6,8
VII.	2614	504	135	20	57	3330	127 296	2,6
VIII.	2204	805	220	89	139	3457	128 410	2,7
IX.	1108	332	54	21	22	1537	87 514	1,8
X.	647	204	66	58	28	1003	59 540	1,7
XIII.	97	22	24	-	-	143	69 137	0,2
XIV.	1020	428	168	79	101	1796	60 884	2,9

Megjegyzés: A dőlt karakterrel jelzett adatok saját számítás (kerekített) eredményei.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás... Lakásviszonyok. 3. táblázat.

3. melléklet. Az öt- vagy annál több szobás lakások fekvése

	SZOBÁK SZÁMA					ÖSSZES LAKÁS
	5	6	7	8	8+	
A földszinten	863	326	140	97	53	1479
utcai	98	23	9	7	6	143
udvari	257	109	56	41	15	478
vegyes	508	194	75	49	32	858
A félemeleten	139	34	16	6	3	198
utcai	31	5	-	-	-	36
udvari	16	7	8	1	-	32
vegyes	92	22	8	5	3	130
Az I. emeleten	1442	594	193	85	80	2394
utcai	356	109	19	8	6	498
udvari	115	48	23	11	13	210
vegyes	971	437	151	66	61	1686

	SZOBÁK SZÁMA					ÖSSZES LAKÁS
	5	6	7	8	8+	
A II. emeleten	1108	336	141	52	43	1680
utcai	334	86	15	3	2	440
udvari	39	8	2	-	3	52
vegyes	735	242	124	49	38	1188
A III. emeleten	753	190	73	16	17	1049
utcai	250	36	11	-	1	298
udvari	12	6	-	2	-	20
vegyes	491	148	62	14	16	731
A IV. emeleten	360	93	18	8	3	482
utcai	135	25	3	3	-	166
udvari	11	1	-	1	-	13
vegyes	214	67	15	4	3	303
Az V. emeleten	56	10	3	2	-	71
utcai	24	2	-	-	-	26
udvari	-	-	-	1	-	1
vegyes	32	8	3	1	-	44
A VI. emeleten	4	3	-	-	-	7
utcai	-	-	-	-	-	-
udvari	1	1	-	-	-	2
vegyes	3	2	-	-	-	5
Több emeletre kiterjed	59	56	45	34	89	283
utcai	4	1	1	2	5	13
udvari	27	25	18	15	19	104
vegyes	28	30	26	17	65	166
Összesen	4784	1642	629	300	288	7643

Megjegyzés: A dőlt karakterrel jelzett adatok saját számítás (kerekített) eredményei.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás... *Lakásvizonyok.* 16. és 18. táblázat.

4. melléklet. Az öt- vagy annál több szobás lakások felszereltsége

	SZOBÁK SZÁMA					ÖSSZESEN
	5	6	7	8	8+	
Vízvezetékekkel	4773	1639	622	295	288	7617
Gáz- és villanyvezetékekkel	4411	1502	576	266	250	7005
Csak gázvezeték	5	2	1	1	-	9
Csak villanyvezeték	358	137	44	29	34	602
Csengővezeték	4530	1553	597	281	270	7231
Központi fűtés és melegvíz	540	279	149	88	118	1174
Csak központi fűtés	406	197	111	58	58	830
Csak melegvíz	51	32	16	5	6	110
Vízöblítéses WC	4779	1638	626	299	287	7629
Összesen	4784	1642	629	300	288	7643

Megjegyzés: A dőlt karakterrel jelzett adatok saját számítás (kerekített) eredményei.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás... Lakásvizonyok. 20. táblázat.

Irodalom

A Napkelet lexikona. 1927. (Szerkesztette Kornis Gyula et al.) Budapest, Magyar Irodalmi Társulat.

Amit bevallottak és amit nem a pesti milliomosok. 1938. Budapest, A Mi Könyvünk Kiadó.

Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten. II. rész. Lakásvizonyok. 1932. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.

Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. 1935. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat 94. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Benda Gyula 1991. A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. Századvég, 2-3. szám 169-176.

Benda Kálmán 1941. Györffy István: Nagykunsági Krónika. Társadalomtudomány, 21. évfolyam 3. szám 335-344.

Berend T. Iván - Ránki György 1966. Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-1929. Budapest, Akadémia Kiadó.

Berend T. Iván - Ránki György 1973. A magyar társadalom a két világháború között. Új Írás, 13. évfolyam 10. szám 92-106; 13. évfolyam 11. szám 107-114.

Berend T. Iván - Ránki György 1984. A magyar társadalom a két világháború között. In Ránki György (főszerk.): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. 3. kiadás. Magyarország története tíz kötetben. 8/2. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 765-809.

Bíró László - Tibor György 1937. Nevek és számok. Az utolsó három évtizedben bevallott vagyionok és jövedelmek. A magyar föld megoszlása. Budapest, Szepes és Urányi Nyomda.

Concha Győző 1927. Van-e magyar társadalom? Nincs. Társadalomtudomány, 7. évfolyam 145-162.

- Csitsi András 1997. Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 7. évfolyam 3. szám 117–137.
- Eigner, Peter 2003. Spekulánsok, „szürke eminenciások” és a régi bécsi patríciusok hanyatlása. Tézisek a két világháború közötti osztrák vállalkozó polgárságról. *Korall*, 14. szám, december, 159–183.
- Erdei Ferenc 1980. A magyar társadalom a két háború között. In uó: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 293–345.
- Granasztói Pál 1984. *Ifjúkor a Belvárosban*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Gutenberg nagy lexikon. Minden ismeretek tára. VI. kötet. 1931. Budapest, A Nagy Lexikon Kiadóhivatala.
- Gyáni Gábor 1997. Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, új folyam 7. szám, tél, 30–45.
- Gyáni Gábor 1998. Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó, 169–356.
- Gyáni Gábor 2001. Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 3–4. szám, tavasz–nyár, 221–231.
- Gyáni Gábor 2002. A polgárosodás történeti problémája. In uó: *Történelemszempontok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 98–115.
- Halmos Károly 1991. Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, 2–3. szám 131–166.
- Halmos Károly 1992. Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie. In Hannes Stekl et al. (szerk.): *„Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit.”* Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 180–192.
- Halmos Károly 2002. *A polgárok polgárosodása. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században. (Előszó a függelékhez.)* Doktori értekezés. Budapest, ELTE BTK.
- Halmos Károly 2003. „A nagyvállalkozás történeti elmélete”. A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall*, 14. szám, december 117–134.
- Hanák Péter 1962a. A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 5. évfolyam 3. szám 23–39.
- Hanák Péter 1962b. Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle*, 5. évfolyam 2. szám 210–245.
- Hanák Péter 1978. Magyarország társadalmi fejlődése a századforduló idején. In uó (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Magyarország története tíz kötetben. 7/1. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 403–516.
- Hanák Péter 1997. Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle*, 40. évfolyam 2. szám 159–177.
- Hettling, Manfred 2000. Bürgerliche Kultur – Bürgerlichkeit als kulturelles System. In Lundgreen, Peter (szerk.): *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986–1997)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 319–339.
- Illyefalvi I. Lajos 1930. *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Illyefalvi I. Lajos 1935. *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.

- Kocka, Jürgen 2000. Bürgertum und Sonderweg. In Peter Lundgreen (szerk.): *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986–1997)*. Bürgertum. Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte 18. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 93–110.
- Kornis Gyula 1933. *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. Budapest, Franklin-Társulat.
- Kovács Éva 1989. A gyáriparosok sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje” 1900–1944. *Társadalomkutatás*, 7. évfolyam 1. szám 106–119.
- Kövér György 2003. Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok*, 137. évfolyam 5. szám 1119–1168.
- Lackó Miklós 1980. Budapest társadalmá a két világháború között. In Horváth Mihály (szerk.): *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 415–465.
- Laki Mihály – Szalai Júlia 2004. *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, Osiris Kiadó.
- Láng Panni 1986. Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle*, 29. évfolyam 1. szám 76–93.
- Lengyel György 1989a. A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről. *Társadalomkutatás*, 7. évfolyam 1. szám 97–105.
- Lengyel György 1989b. *Vállalkozók, bankárok kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Történeti Elitkutatások. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Lengyel György 2001. A magyar gazdasági vezetők rekrutációja és képzettsége a 20. században: a professzionalizáció két hulláma. In Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet és szakszerűsödés. Rendi társadalom – polgári társadalom* 6. Szombathely, Hajnal István Kör és a Vas Megyei Levéltár, 149–159.
- Mai enciklopédia*. 1941. (Szerkesztette Csetényi József, Erdődy Elek, Gáspár Zoltán) H. n., k. n.
- Makkai János [1942]. *Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája*. Budapest, Singer-Wolfner.
- Márai Sándor 1990. *Egy polgár vallomásai*. I–II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Markos György 1947. *Ötven család és cselédei*. Budapest, Szikra Nyomda.
- Matolcsy Mátyás 1938. *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. Budapest, Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- Neubauer Gyula 1941. A magyar társadalom osztálytagozódása. *Társadalomtudomány*, 21. évfolyam 102–111.
- Pekár Zsuzsa 2002. *A túlélés epizódjai. Család- és kortörténet az 1945–1950-es évekről egy nagypolgár családtag önvallomásában*. Budapest, Püski Kiadó.
- A Pesti Hírlap lexikona, a mindennapi élet és az összes ismeretek kézikönyve egy kötetben A–Z*. 1937. Budapest, Pesti Hírlap.
- Pogány Ágnes 2000. Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 43. évfolyam 1–2. szám 115–127.
- Ránki György 1990. A budapesti polgárság. *Tér és Társadalom*, 4. évfolyam 3–4. szám 57–65. (Ugyanez a tanulmány rövidített formában megjelent a *História*, 1991. évi 1. számában is.)
- Ránki György 1995 [1988]. Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert. In Kocka, Jürgen (szerk.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert*.

- Deutschland im europäischen Vergleich. (Eine Auswahl)* 1. kötet. *Einheit und Vielfalt Europas*. Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 230–248.
- Reitmayer, Morten 1999. „Bürgerlichkeit“ als Habitus. Zur Lebensweise deutscher Großbankiers im Kaiserreich. *Geschichte und Gesellschaft*, 25. évfolyam 1. szám 66–93.
- Révai nagy lexikona. III. kötet. 1911. Budapest, Révai Testvérek.
- Romsics Gergely 2000. A kettős társadalom, és ami utána következik. Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban” című művéről. *Korall*, 1. szám, nyár, 180–184.
- Scitovszky Tibor 1997. *Egy „büszke magyar” emlékiratai*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Statisztikai Közlemények*. 1930: 60/3. és 61/4. kötet; 1932: 63/4. és 67/1. kötet; 1933: 71/4. kötet; 1939: 83/1. kötet; é. n.: 57/3. és 65/3. kötet.
- Szántó Zoltán 1991. Rétegződés vagy/és struktúra? *Replika*, 2. évfolyam 2–3. szám 3–17.
- Szekfű Gyula 1989. *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas Kiadó.
- Társadalmi lexikon*. 1928. (Szerkesztette Madzsar József.) Budapest, Népszava Kiadó.
- Tímár Attila 1998. Kulturális asszimiláció és kettős identitás: a birminghami ipari elit dzsentrifikációja. *Világtörténet*, tavasz–nyár, 3–21.
- Tímár Attila 2003. „A sznobság, tudja... az volt a hibás.” Gyárosok és úriemberek: brit dzsentrifikáció és oral history. *Korall*, 14. szám, december, 184–198.
- Tóth Zoltán 1991. A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 2–3. szám 75–130.
- Tóth Zoltán 1997. „A magyar középosztály megteremtése.” Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. *Századvég*, új folyam 7. szám, tél, 46–72.
- Új idők lexikona*. III. kötet. 1936. Budapest, Singer-Wolfner.
- Utasítások és nyomtatványminták a Magyarországon tartandó 1930. évi népszámlálás végrehajtásához*. 1930. [Budapest] [Állami Ny.]
- Varga László 1981. A pénz urai. *História*, 3. évfolyam 2. szám 17–19.
- Varga László 1983. A hazai burzsoázia történetéből. *Valóság*, 26. évfolyam 3. szám 75–88.
- Vas István 2000. *Nehéz szerelem*. I–II. kötet. Budapest, Holnap Kiadó.
- Vörös Károly 1978. A polgári társadalom kiteljesedése. In uő (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. IV. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 419–459.
- Vörös Károly 1991. A magyar burzsoázia. *História*, 13. évfolyam 1. szám 11–13.
- Weis István 1930. *A mai magyar társadalom*. A Magyar Szemle könyvei 2. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Weis István 1942. *Hazánk társadalomrajza*. Nemzetnevelők könyvtára I. Nemzetismeret 7. Budapest, Orsz. Közoktatási Tanács.
- Zentay Dezső (szerk.) 1936. *Az utolsó félszázad. Bevallott jövedelmek és vagyonok*. Beszélő számok. IV. Budapest, Franklin-Társulat.
- Zentay Dezső (szerk.) 1941. *A megnagyobbodott Csonka-Magyarország. Jövedelmek és vagyonok*. Beszélő számok. IX. Budapest, Zentay Dezső.
- Zentay Dezső (szerk.) 1943. *A legnagyobb jövedelmek*. Beszélő számok. XII. Budapest, Zentay Dezső.